МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ІНСТИТУТ
УНІВЕРСИТЕТУ «УКРАЇНА»

Кафедра соціальних технологій
Галузь знань 05 «Соціальні та поведінкові науки»
Спеціальність 053 «Психологія»

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття освітнього ступеня «магістр»

«ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ПРОЯВУ РИЗИКОВОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ»

Виконав(ла): здобувач 2-го курсу магістратури,
групи ПЛ-22-2м-vn
денної форми навчання

_____ Годованець Дмитро Миколайович

Керівник _____ к.пед.н., проф. Заброцький М.М
(підпис)

Допущено до захисту рішенням кафедри соціальних технологій
Протокол № __ від «__»_____ 2024р.
Завідувач кафедри _____ Костенко Н.І.
(підпис)

Вінниця 2024

ЗМІСТ

ВСТУП 3
РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ РИЗИКОВОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ 7
1.1. Особливості прояву ризикової поведінки як соціально-психологічного явища 7
1.2. Критерії і чинники становлення ризикової поведінки підлітків 11
1.3. Вікові особливості ризикової поведінки у підлітковому віці 14
Висновки до першого розділу 19
РОЗДІЛ ІІ. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ВИВЧЕННЯ ПРОЯВІВ РИЗИКОВОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ 21
2.1. Організація, методи та методики емпіричного дослідження ризикової поведінки підлітків 21
2.2. Результати дослідження прояву ризикової поведінки підлітків 25
Висновки до другого розділу 47
РОЗДІЛ ІІІ. ПСИХОКОРЕКЦІЯ ПРОЯВІВ РИЗИКОВОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ 49
3.1. Психокорекційна програма ризикової поведінки підлітків 49
3.2. Результати впровадження соціально-психологічного тренінгу «Корекції ризикової поведінки підлітків» 53
Висновки до третього розділу 57
ВИСНОВКИ 59
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 62
ДОДАТКИ 66

ВСТУП

Актуальність теми роботи. У буквальному і фігуральному сенсі всі події, які відбуваються на планеті та в країні, поставили перед людством складну проблему виживання в екстремальних умовах. На сьогоднішній день потребу в безпеці можна визначити як надзвичайно важливу та вагому, звичайно, після фізіологічних потреб людини. З цієї причини одним із завдань сучасної освіти є виховувати дітей, щоб вони підтримували безпечний спосіб життя та певні норми поведінки, щоб захистити своє життя та здоров'я. Механізми формування та усвідомлення такої мотивації потребують професійності, нефрагментарності та «немозаїчності». Для цього необхідно, щоб кожен підліток усвідомлював необхідність безпечної поведінки та розумів важливість отриманих знань, навичок і навичок із безпеки життєдіяльності. Це повинно бути систематично, систематично та індивідуально.

Відомі науковці, такі як Л.Василенко, Т.Воронцова, В.Гірної, Л.Горяна, І. Топорова, Л.Сидорчук, М.Сулла, О.Шиленко та Р.Васильєва досліджували психологічні аспекти проблеми безпечної та ризикованої поведінки в небезпечних ситуаціях життєдіяльності особистості [3].

Г.Айзенк, О.Вдовиченко, Ю.Козелецький, Т.Корнілова, К.Кумбіс і ін. висвітлили проблеми вивчення найважливіших факторів виникнення ризику стосовно діяльності людини.

Останнім часом спостерігається зростання кількості проявів ризикової поведінки серед неповнолітніх. Хоча порушення норм у багатьох випадках не становлять суспільної небезпеки, ці дії можуть бути небезпечними і, якщо вихователі та суспільство не реагують негайно, можуть призвести до деформації особистості. Отже, вивчення феномену та дослідження причин ризикової поведінки підлітків у групах ризику, а також розробка програм попередження та психокорекції ризикової поведінки набувають все більшої актуальності як в Україні, так і по всьому світу.

Мета роботи: теоретичне та експериментальне обґрунтування поняття «ризикова поведінка», визначення критеріїв ризикової поведінки підлітків, розробка та апробація програми психокорекції ризикової поведінки у підлітковому віці.

Об'єктом дослідження є прояви ризикової поведінки.

Предметом дослідження є соціально-психологічні чинники ризикової поведінки підлітків.

Гіпотеза дослідження. Социально-психологічні фактори впливають на ризикову поведінку, яка іноді виникає спонтанно і пов'язана з типом темпераменту та акцентуаціями характеру.

У відповідності до поставленої мети та гіпотези були визначені ***завдання дослідження****:*

1. Здійснити теоретико-меодилогічний аналіз наукових досліджень щодо чинників прояву ризикованості особистості, зокрема підліткового віку. На підставі проведеного вивчення літератури визначити такі поняття як «девіантна поведінка», «ризикова поведінка», «соціальна та психологічна норма».
2. Досліджувати психологічні характеристики підлітків, які демонструють ризикову поведінку;
3. Розробити програму для психокорекції факторів, які сприяють прояву ризикової поведінки серед підлітків.
4. Перевірити ефективність психокорекційної програми щодо чинників прояву ризикової поведінки у підлітковому віці.

Методи та методики дослідження:

- *теоретичні:* аналіз психологічної та психолого-педагогічної літератури; узагальнення і аналіз теоретичних аспектів дослідження.
- *емпіричні:* спостереження, тестування, анкетування, опитування.

В експериментальному дослідженні ми використали наступні методики: «Дослідження схильності підлітків до ризику» О.Г. Шмельова, «Визначення схильності до девіацій в поведінці» О.Н.Орел; «Дослідження ціннісних

орієнтацій М. Рокича; «Прогноз» - оцінка рівня нервово-психічної стійкості В.А.Бодрова; «Визначення типу акцентуації рис характеру та темпераменту» К.Леонгарда і Х.Шмішека.

- *статистичні*: методи математично-статистичного аналізу, зокрема .

***Експеременталь**на база дослідження*. У дослідженні взяли участь 82 учні 8-х, 9-х класів 14-15 років Комунального закладу «Вінницький ліцей № 15».

Теоретична значущість роботи полягає у грунтовному вивчені теоретико-методологічних аспектів дослідження психологічних чинників прояву ризикованої поведінки у підлітковому віці. Авторами проаналізовано генезис даної проблеми, підібрано відповідний інструментарій для перевірки гіпотези, сформулбовано поради щодо практичного використання результатів роботи.

Практична значущість роботи. Розробка та апробація програми соціально-психологічного психокорекційного тренінгу, спрямованої на формування та розвиток навичок подолання ризикованої поведінки, має практичне значення. Це може бути використано в професійній підготовці та підвищенні кваліфікації психологів, соціальних працівників і педагогів. Результати дослідження можуть бути використані практичними психологами, соціальними працівниками та педагогами при розробці навчальних програм шкіл та інших навчальних закладів.

Апробація результатів дослідження. Теоретичні положення та практичні результати дослідження були представлені на XXV науково-практичній конференції «Наука і навчальний процес» та на VI Психологічному форумі «Розвиток та реабілітація особистості в умовах сьогодення».

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів і висновків до них, списку використаних джерел вітчизняних та зарубіжних науковців та додатків.

Текст робота викладена на 67 сторінках, ілюстрований таблицями, діаграмами та схемами.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ РИЗИКОВОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

1.1. Особливості прояву ризикової поведінки як соціально-психологічного явища

Психофізіологічні фактори, які характеризують поведінку особистості підліткового віку, включають характеристики темпераменту, характеру, особливо схильність до ризику, а також певні здібності, навички та спадковість.

Ще на початку розвитку прикладної психології увагу науковців привернули психологічні аспекти ризику. Феномен ризику стосується різних дисциплін і тому його вивченням займалися такі українські та зарубіжні педагоги та психологи, як В.О.Бодровий, С.В.Бикова, А.В.Вайнер, М.Валлах, В.К.Калін, О.А.Долинкова, В.Г.Зазикін, Д.Канеман, А.А.Кондрацький, Ю.Бек, М.А.Котик, В.А.Петровський, О.П.Саннікова, Т.Б.Хомуленко, О.Я.Чебикін та інші

У роботах О.В.Дишканта, А.О.Деркача, Л.Перлза та П.Ховарда відображується, що важливими чинниками ризику є невизначеність моменту його виникнення, характер розвитку та наслідки, а також брак часу та недостатність інформації [3].

Багато напрямків досліджень і вивчення були створені завдяки розвитку психології прийняття рішень і концепцій сприйняття та реалізації ризику в поведінкових стратегіях. Було продемонстровано, що як мінімум чотири групи факторів можуть впливати на «ризикову поведінку». Ці групи включають характер задачі, завдання, ситуативну взаємодію, особистісні характеристики та вплив міжгрупових взаємодій.

Крім того, були виявлені основні проблеми, пов’язані з мотивацією ризику, а також ризикової поведінки, суб’єктивного сприйняття ризику,

ситуативної регуляції ризику та реакцій на критичні ризикові ситуації. Ці проблеми вивчалися науковцями під час дослідження поведінки гравців у казино, які інвестували в ризикові проекти. Дослідники спостерігали та вивчали мотивацію цієї поведінки, а також поведінкові манери, які гравці демонструють у цих ситуаціях, а також те, як вони реагували на ризик [23].

Що стосується психологічних моделей і практик то, про ризик почали говорити лише як про ситуативне явище, де визначеність і результативність кінцевого результату залежить від суб'єктивних ознак і причин, а також від зовнішніх обставин. Сам фактор ризику набував значення загрози недосягнення поставленої мети або загрози нездатності контролювати розвиток наслідків вибору. Ю.Ф.Пачковський вважав «ризикові» вчинки необережними і таким, що відповідають «полярному» значенню розумних, зважених і обережних дій [17].

У більшості людей ризик дій пов'язаний з можливістю втрати чогось одного або отримання чогось іншого. Це те, заради чого людина може зважитися і твердо йти вперед, незважаючи на ймовірність невдалих прогнозів. Таким чином формується поняття «прагматичного ризику», яке означає, що людина має виражену мотивацію робити те, що вона робить, навіть якщо це означає втратити гроші або репутацію, щоб досягти мети. На нашу думку, система прагматичного ризику поєднує прагматичні мотиви та досягнення цілі.

Таким чином, у контексті соціальних взаємин особистості ризикова поведінка характеризується як:

- дії чи вчинки особистості, які не відповідають офіційним нормам, правилам і очікуванням, встановленим у даному суспільстві (соціальній групі);

- соціальне явище, яке виражається у масовій і сталій діяльності особистості, яка суперечить офіційним нормам і очікуванням суспільства [7].

З одного боку, ризикова поведінка є предметом вивчення психології, педагогіки та психіатрії, а з іншого боку – соціології та соціальної психології.

На думку О.С.Дейнеки, А.А.Долнікової та А.Л.Журавльова, схильність до ризику розглядалася як особистісна якість, яка може бути професійно важливою професій повязаних з небезпекою або небажаною для професій, у яких необхідно проявляти обережність і обачність [33].

М.А.Котик стверджує, що ситуативно-поведінкові або опитувальні методи для вивчення схильності до ризику мають містити самооцінку та самозвіт [17]. Основні дослідження полягають у розробці та застосуванні методів для визначення особистісного фактора ризику та типу поведінки відповідно до рівня сформованості та прояву ризику в певних обставинах.

Ми вважаємо, що у контексті нашого дослідження необхідно уточнити такі поняття, як «поведінка», «безпечна поведінка», «підлітковий вік», «ризик», «ризикова поведінка», «девіантна поведінка» тощо, оскільки термінологічний апарат дослідження складний, нечіткий і різноманітний.

Таким чином, поняття «поведінка» має багато наукових визначення. Цей термін описує дії як соціальних спільнот, так і окремих людей. Сьогодні поведінка людини визначається як «соціально спричинена діяльність, що має відповідні природні передумови».

С. Гвоздій розуміє «безпечну поведінку» як поведінку, яка не містить небезпеки, захищає людину від небезпеки та не завдає шкоди її особистості чи природі [19].

В нашому дослідження безпечна поведінка визначається як сукупність дій, що визначають загальне відношення особистості до власної безпеки, здоров’я та життєдіяльності, а також до безпеки, життя і здоров’я оточуючих, й безпеки екології.

Дослідження стверджують, що ризик може оцінюватися як спрямованість на ціль, досягнення якої іноді пов’язане з фізичною небезпекою. В ситуаціях невизначеності ризик слід розглядати як прийняття альтернативного рішення. Ризик у розумінні усвідомленої можливості

небезпеки, ймовірність очікування небезпеки в зоні перебування людини може бути пов’язана зі сміливим ініціативним вчинком. Сподіванням на вдачу, успіх і позитивний результат, також може бути використано для визначення потенційного ризику [37].

Проаналізувавши літературу, ми виявили, що багато дослідників, які вивчають проблеми анормальної поведінки підлітків, не відокремлюють поняття «девіантна поведінка» та «ризикова поведінка». На нашу думку, поняття «ризикова поведінка» є більш вузьким і включається у більш широке визначення «девіантна поведінка».

Злочинність, проституція, аморальна поведінка, пиятика, алкоголізм, наркоманія, самогубство тощо є прикладами поводження, думок і дій людини, які не відповідають суспільним стандартам і цінностям, і яку називають девіантна поведінка [15]. У цьому у цій характеристиці визначальним є «норми», що регулюють поведінку особистості та соціальну взаємодію. Ці норми можуть бути правовими, моральними чи етичними.

Визначають дві категорії девіантної поведінки: перша включає поведінку, яка не відповідає стандартам психічного здоров’я (наприклад, шизоїди, астеніки, епілептоїди або люди з акцентуаціями характеру); друга включає поведінку, яка не відповідає стандартам соціального та морального здоров’я, яка проявляється у незаконних діях і злочинах [19].

Ризикова поведінка пов’язана з невідповідністю людських дій, вчинків або видів діяльності загальноприйнятим нормам поведінки певного суспільства чи групи. Ці стандарти поведінки також включають стереотипи, очікування, установки, цінності та правила поведінки, які є певними еталонами для суспільства вцілому. При цьому різні науковці використовують точку відліку, або «норму», щоб передбачити відповідну поведінку. Інші соціологи використовують зразки поведінки як критерій [25].

Ідеї, думки та плани також можуть бути девіантними. Нерідко реакцію суспільства на девіантну поведінку пояснюють лише як «патологію, яка

призводить до ізоляції, лікування, тюремного ув'язнення та інші покарань порушників визначених еталонів» [12].

Отже, теоретичний аналіз ризикової поведінки вказує, що прояв основних характеристик ризику можна найкраще розглянути на рівні структури психіки. Ми вважаємо, що механізми ризику проявляються на усіх структурних рівнях психіки. Таким чином, ми можемо спробувати уявити розмаїття ризиків, дослідивши їх односні ознаки. Таким чином, конативний, когнітивний, регулятивний, емоційно-оцінний і потребово-мотиваційний механізми (властивість, процес, стан, якість) визначають ризик.

1.2. Критерії і чинники становлення ризикової поведінки підлітків

Сучасна молодь, яка характеризується емоційною нестійкістю та імпульсивністю, частіше потрапляє в небезпечні, екстремальні ситуації з ризикованими діями особливо у складні часи трансформації суспільства, які пов'язані із військовими діями в Україні. Молодь змушена боротися, шукати вихід і переосмислювати сенс буття через перешкоди, які стають на заваді досягненню життєвих цілей, реалізації мрій і видаються нездоланними. Інтимні, особистісні та міжособистісні розлади, невпевненість в собі та пошук сенсу життя все частіше виникають у підлітковому віці.

У деяких вченнях закономірності людської психіки використовуються для пояснення відхилень у поведінці неповнолітніх. Такі ідеї належать прихильникам «теорії фрустрації». Вони переконані, що фрустрація є чинником прояву агресії та призводить до негативної та ризикованої поведінки. Однак останнім часом дослідження зосередилися на вивчення впливу середовища на поведінку особистості [9].

Дослідники визначають такі соціальні фактори, які негативно впливають на формування особистості, зокрема це популяризація злочинності у ЗМІ, та незадоволеність матеріально-побутовими умовами.

Таким чином, дослідження вчених щодо відхилень у поведінці дітей і

молоді є різноманітними та складними.

Зважаючи на думки вчених щодо девіантної та ризикової поведінки серед підлітків, можна визначити елементи, які впливають на процес дезадаптації [12] (рис.1.1).

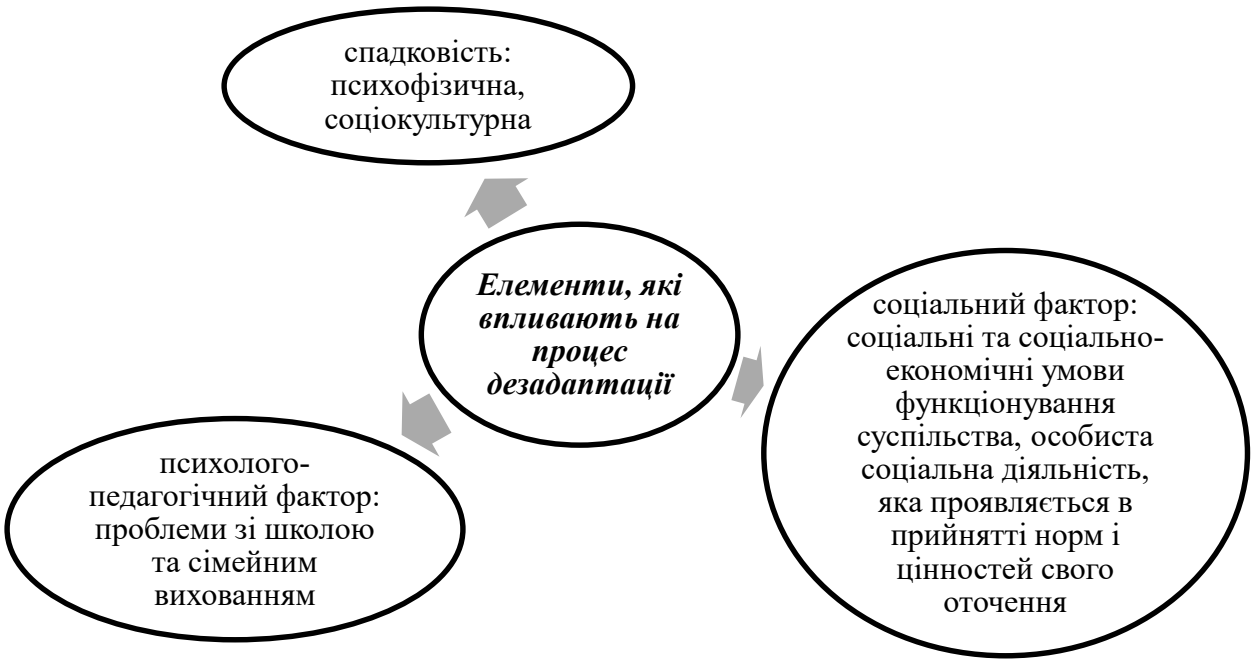

Рис.1.1. Елементи, які впливають на процес дезадаптації

У результаті аналізу літературних джерел було виявлено, що дослідники пов’язують ризикову поведінку підлітків із наступними факторами: конфліктністю (Л.С.Алексєєва, В.І.Ілійчук, Л.С.Мана, С.Б.Кузькова, В.М.Радчук, В.С.Филипчук), зниженням успішності, самовизначеністю, адиктивною поведінкою (Н.Максимова, С.Толстоухова), проявами характеру, рисами темпераменту (А.А.Вдовиченко, З.С.Карпенко, А.Е.Лічко) тощо.

З іншого боку, ризик можна вважати нормальною поведінкою людини, коли вона свідомо вибирає небезпечну альтернативу та чинить відповідно до «своїх внутрішньо прийнятих норм». Участі в бойових діях для захисту держави, наприклад.

Багато фахівців визначають причини ризикової поведінки особистості [12] (рис.1.2.)

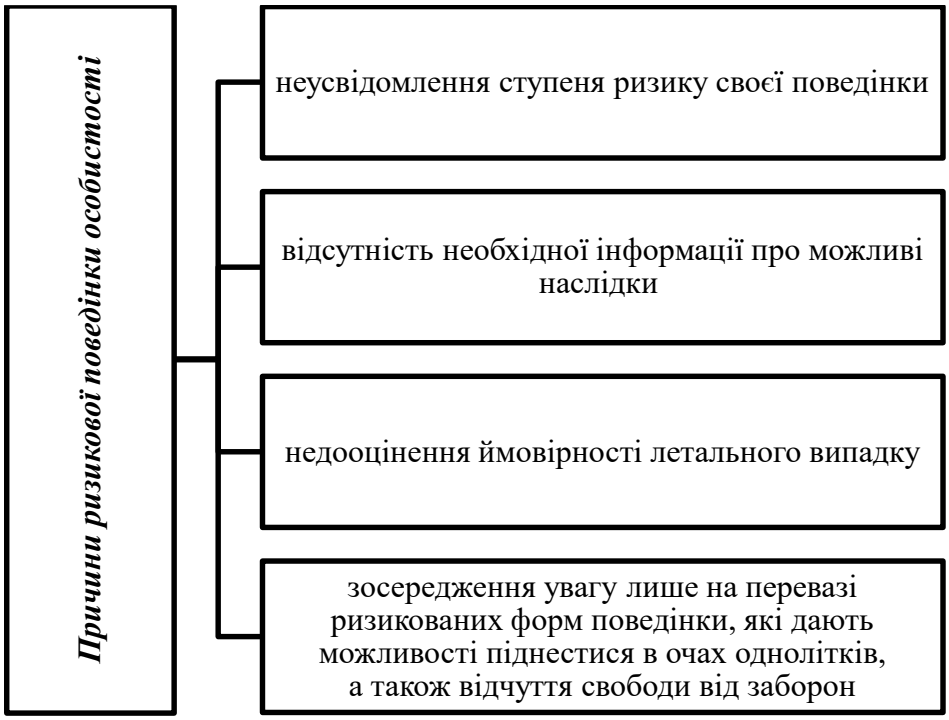

Рис.1.2. Причини ризикової поведінко особистості

Дослідники ризикованої поведінки вказують на багато факторів, які впливають на цю поведінку. На таку поведінку молоді впливають п’ять факторів [30]:

1.Генетика: члени сім’ї схильні до алкоголізму, тютюнопаління та наркоманії;

2. Соціальні умови: матеріальні нерівності, ймовірність порушення закону, жебрацтво тощо;

3: Поведінка оточуючих: моделі девіантної поведінки оточуючих, які встановлюють і дотримуються дорослі, батьки, друзі та однолітки.

4. Особистість включає низьку самооцінку, схильність до ризику, риси характеру, низький рівень усвідомлення, інфантилізм і відсутність або відсутність розуміння життєвої перспективи.;

5. Актуальна поведінка особистості включає нерегулярне відвідування школи, погану успішність у навчанні, вживання наркотиків або алкоголю, конфлікти чи проблемні відносини з батьками, вчителями тощо.

Після того, як підлітки намагаються вийти за межі існуючих систем, вони налаштовані на майбутнє та намагаються створити власний порядок у світі. Вони схильні ризикувати та частіше залучаються до небезпечних ситуацій.

1.3. Вікові особливості ризикової поведінки у підлітковому віці

Якісні зміни, пов'язані зі статевим дозріванням і включенням у дорослу життєдіяльність, характеризують підлітковий вік. У цей період розвивається характер дитини, збільшується обсяг її діяльності та формується свідома поведінка. Підлітки відчувають певну незграбність у рухах через нерівномірність фізіологічного розвитку системи організму. Це спричиняє психологічний дискомфорт, який підлітки намагаються приховати неправильними способами, такими як замкнутість, відстороненість чи, навпаки, зухвала поведінка. У цей період людина має підвищену імпульсивність і часто відчуває несвідомий статевий потяг [11].

Становлення нової, ще досить нестійкої самосвідомості є основним лейтмотивом психічного розвитку підлітків. Підлітки можуть розвивати самостійну поведінку завдяки зміні свого Я-концепції та спробам зрозуміти себе та свої можливості. Це сприяє розвитку нових компонентів мотивації та пошуку власних способів поведінки. Одним із результатів є необхідність пристосуватися до світу дорослих, до того, як вони живуть і діють. Наслідування аспектів дорослого життя, таких як манери поведінки, свободи у поведінці, прийняття рішень і діяльність, часто є необхідним для досягнення цього прагнення. У підлітковому віці протиріччя між фізіологічним і психологічним розвитком, новими цілями та потребами часто призводять до ризикованих вчинків [38].

Крім того, аналіз наукових праць показує, що ця проблема стає особливо важливою в підлітковий періоди розвитку. Деякі фахівців вважають, що багато дій, які входять до категорії ризикованих, характерні для підлітків. Саме в цей

віковий проміжок відбувається багато невиправданих ризикованих дій, які негативно впливають на психічне здоров'я та особистісний розвиток. Дж.Локк найкраще визначив таку поведінку, стверджуючи, що дії «стрибки вбік» обов’язково виникають у певному віці [24].

У результаті трансформаційних процесів, які притаманні українському суспільстві, відбулося багато соціальних змін, включно з зубожінням, безробіттям, зміною суспільних норм і цінностей, військовими діями. Зазначені фактори впливають на здоров’я та розвиток у всіх вікових групах, але особливо у підлітків. З огляду на це ми спостерігаємо негативні тенденції до збільшення кількісного показнику осіб підліткового віку, які схильні до ризикованої поведінки. Основним процесом морального розвитку, який відбувається у цьому віці, що визначає перехід до зрілості, є створення та переоцінка системи цінностей. Але це також призводить до переоцінки ризику, що спричиняє потрапляння підлітків у небезпечні ситуації.

Молодь відчуває, що прагнення бути незалежним і дорослим змушує їх випробовувати правила, закони та традиції суспільства «на міцність». Такі «межі дозволеного» можуть включати фамільярне ставлення до вчителів, непослух батьків і спроби порушити або обійти закон, експерименти з психотропними речовинами [37].

Необхідно зазначити, що підлітки частіше демонструють девіантну поведінку (тобто поведінку, яка відхиляється від соціально-психологічних і моральних норм, прийнятих у певному суспільстві). Такі риси поведінки можуть включати бажання випробувати нові почуття, надмірну зацікавленість і допитливість, недостатню здатність передбачити наслідки певних дій або підвищене бажання незалежності [38].

Підлітки не можуть жити самі по собі; їм потрібні однолітки. У підлітковому середовищі діють певні правила та норми, наприклад вживання алкоголю в компаніях і на вечірках, а також паління цигарок, щоб позбавитися сором’язливості та відчути розкутість. Поширеність тютюнових виробів на українському ринку, широка мережа санкціонованих і несанкціонованих

магазинів цигарок, часто низькі ціни та інші фактори допомагають неповнолітнім купувати ці товари.

Руйнівні наслідки ризикованої поведінки включають погане здоров'я молоді; зростання злочинності, насильства та корупції; виснаження природних, людських і фінансових ресурсів, які можуть використовуватися для соціально-економічного розвитку держави та суспільства; руйнування сімей; і ослаблення політичної, культурної, соціальної та економічної структури. На нашу думку, найкращий спосіб вирішення цієї проблеми полягає в комплексному, збалансованому та погодженому впровадженні певних заходів урядом, неурядовими організаціями та громадськими організаціями при належному застосуванні принципу спільної відповідальності [20].

Ми враховували характеристики, які дають визначення підліткового віку, як українські вчені І.Д.Бех, С.Є.Кулачківська, Є.А.Приходько, С.П.Тищенко, Т.М.Титаренко та інші, так і зарубіжні (З.Я.Горностаєва, М.Д.Левітов, І.М.Нікольська, Р.М.Грановська) [2]:

- зростає пошук власної соціальної ідентичності, що призводить до збільшення інтересу до питань етнокультурної приналежності;
- виникає інтерес до поведінки, поглядів і цінностей інших;
- висловлюють свої думки щодо різноманітних соціальних, національних і політичних проблем, які турбують дорослих;
- важливе значення має формування власної життєвої позиції, що сприяє розвитку інтересів до себе, внутрішнього світу, рефлексії та відповідальності;
- підлітки є найбільш сприйнятливими до засвоєння соціально значущих цінностей.

Такі концепції, як схильність до ризику, азарт, авантюра, готовність до ризику, прийняття рішень і ризикована поведінка, використовуються в психології ризику, коли йдеться про проблеми ризику. Важливо відзначити, що різноманітність поглядів на сутність ризику в цьому контексті можна

пояснити тим, що ризик – це складний багатогранний феномен. Його особливість полягає в тому, що він набуває різних відтінків залежно від віку, умов виховання, ситуаційних характеристик, зовнішніх і внутрішніх факторів, щоб найкраще виділяти особливості ризику.

Г.Цукерман і Б.Мастєров стверджують, що три основні види небезпеки впливають на розвиток і саморозвиток підлітків: фізичний, соціальний і ризик саморозкриття [34].

Підліток, мотивований потребою в самоствердженні, ризикує фізично (наприклад, піднімаючись на стару пожежну драбину на очах у всіх), ризикує опинитися «поганим» або «боягузом». Інакше кажучи, підлітки платять за становлення і самоствердження свого «Я» через небезпечні ігри та фізичний ризик, якому вони добровільно піддають себе [3].

Соціальний ризик розвитку пов’язаний із потребою змінити своє «реальне Я» відповідно до цінностей, які входять до «ідеального Я». Оцінка підлітка з боку однолітків і дорослих залежить від його досвіду та навичок поведінки та емоційного реагування відповідно до норм групи. Особливо важливо отримувати оцінку від однолітків, оскільки спілкування з ними – це провідна діяльність підлітків. Це призводить до перетворення зовнішніх оцінок у власну самооцінку.

Існує два види соціального ризику. Перший стосується ризику невідповідності груповим цінностям (наприклад, фізичним еталонам статі, моди тощо) і другий – ризику вибору, коли необхідно відповідати цінностям, які суперечуть цінностям [17].

Риск саморозкриття пов’язаний із соціальним становищем підлітків на межі між дорослими та дітьми. Таке положення передбачає, що підлітки демонструватимуть «подвійні стандарти» у своїй поведінці, коли їм потрібно одночасно приховувати та показувати свою сексуальність [3].

Проаналізувавши літературу на цю тему, ми вважаємо, що ризик підлітків – це індивідуальна якість, яку потрібно розглядати з точки зору розуміння небезпечних ситуацій самим підлітком, а потім його прийняття або

відхилення. Якщо спостерігач вважає, що людина ризикує, то можна говорити лише про ризиковану поведінку. Це може бути так, що людина сама не усвідомила небезпеки і не змогла зробити вибір.

Голорячи про зовнішні прояви ризикованої поведінки, ми повинні звернути увагу на те, що вони виявляються як на обличчі (міміка, пантоміміка), так і на фізіології, а також на «порушеннях» вегетативних показників, таких як прискорене дихання, серцебиття, вегетатики, які включають почервоніння шкіри, а також на реакції, які часом здаються незначними, такі як розширення зіниць, прискорене серцебиття [35].

Таким чином, ризикована поведінка не завжди спрямована на саморуйнування; зазвичай це поведінка, яка передбачає небезпеку. Таким чином, ризикована поведінка може бути виявлена як через вербальні та невербальні сигнали (суб'єкт демонструє свої дії), так і через фізичні та вегетативні показники.

Так, підлітки схильні до ризику з двох причин. По-перше, це пов'язано з емоційними відчуттями, такими як пошук вражень і девіз «я буду ризикувати, тому що я живу один раз». По-друге, вони не можуть передбачити можливі наслідки непродуманих дій, тому вони нехтують небезпекою, оскільки вони не мають багатого соціального досвіду. Це можна пояснити тим, що під час процесу ризику виникає такий собі раціональний фаталізм, думка про те, що коли людина наважується на щось, наслідки вже не мають значення. Підлітки найчастіше схильні до ризику, оскільки вони не зважують свої шанси та не прогнозують майбутні результати.

Гностична активність дозволяє регулювати ризик на рівнях психічних процесів. Це означає, що кожне рішення розглядається в контексті. У цьому випадку підліток усвідомлює небезпечну ситуацію, визначає її ступінь і навіть робить найкращий вибір для її реалізації. Особа обдумано вступає в небезпечну ситуацію та розумно вирішує, як її подолати. На цьому рівні підліток сам контролює свою діяльність, яка складається з кількох відносно

завершених частин дій, які мають на меті досягти проміжної усвідомлюваної мети. Під метою ми розуміємо уявлення про кінцевий результат діяльності.

Одним із найважливіших факторів у кількості структурних складових діяльності особи є фактор психологічної готовності. Психологічна готовність людини до діяльності означає, що вона концнтрує в собі всі компоненти, необхідні та достатні для успішного завершення завдання в майбутньому. Крім того, тут відбувається накопичення та вироблення знань людини. Ці знання відображаються в стійкості, раціональності та саморегуляції [29].

Однією з причин відхилень у поведінці є те, що дорослі не враховують особливості підліткового віку та не враховують глибокі вікові суперечності розвитку підлітків [7].

Висновки до першого розділу

Отже, ми можемо дійти кількох висновків, проаналізувавши науково-теоретичні дослідження з проблеми ризикової поведінки молоді та підлітків.

Підлітковий вік, також відомий як середній шкільний вік, є періодом становлення особистості, коли особливо активно формуються моральні та духовні якості, фізична придатність, готовність до праці та здатність бути активним громадським діячем.

Підлітки особливо схильні до негативних впливів навколишнього середовища через перехід від опікуваного дитинства до самостійності, перехід від традиційного шкільного навчання до участі в інших соціальних заходах і швидку гормональну трансформацію організму. При цьому важливо враховувати властиве підліткам бажання відмовитися від опіки та контролю своїх батьків, вчителів та інших вихователів. Нерідко це прагнення призводить до зневаги духовних принципів і загальноприйнятих норм життя старшого покоління. З іншого боку, особливо важливими є неправильні сімейні відносини, що призводить до збільшення кількості розлучень.

Причинами відхилень у сімейному вихованні можуть бути: а) збільшення сфери батьківських почуттів; б) бажання бачити в якостях підлітка або юнака дитячі якості; в) невпевненість батьків у вихованні; г) фобія втрати дитини; д) нерозвиненість батьківських почуттів; е) проекція на дітей власних небажаних якостей; і ж) зміна уявлень батьків щодо статі дитини [15].

Однією з найбільш актуальних проблем психології є ризикована поведінка. Вивчення цього явища є надзвичайно актуальним через зростання масштабів злочинності, труднощі корекції поведінки з елементами ризику та наявність великої кількості теоретичних ідей.

Систематизація наукових даних щодо проблеми ризикової поведінки підлітків дозволила констатувати, що аналіз стану її дослідження вимагає використання системного підходу, щоб визначити взаємозв'язок різних несприятливих детермінант, які негативно позначаються на процесі становлення особистості підлітка та його поведінці.

Згідно з психолого-педагогічними дослідженнями, два фактори можуть спричинити ризикову поведінку підлітків. Ці фактори включають мікросередовище (десоціалізуючі впливи сім'ї та школи, психологічні проблеми та ускладнення, викликані проблемогенним соціумом, деформації у спілкуванні та взаємодії) і індивідуальні особливості (суперечності, головною з яких є невідповідність між суб'єктивною готовністю до дорослого життя та об'єктивною обмеженістю можливостей підлітка).

Надалі у нашому дослідженні ми будемо використовувати визначення ризикової поведінки підлітків як вчинку або дії людини, які не відповідають офіційно встановленим чи фактично сформованим нормам, правилам і очікуванням у соціальній групі.

РОЗДІЛ ІІ. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ВИВЧЕННЯ ПРОЯВІВ РИЗИКОВОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

2.1. Організація, методи та методики емпіричного дослідження ризикової поведінки підлітків

Теоретичний аналіз проблеми ризикової поведінки підлітків показав, що стан дослідження вимагає застосування системного підходу для визначення взаємозв'язку різних несприятливих факторів, які негативно позначаються на процесі становлення особистості неповнолітнього та його поведінці.

Щоб швидко виявити схильність дитини до ризику та спрогнозувати та скоригувати наслідки такої поведінки, ми повинні спочатку визначити групу підлітків, які демонструють ризиковану поведінку. Це можна зробити за допомогою різних методів, тестів і програм діагностики.

В своєму досліджені ми використали наступні методики: «Дослідження схильності підлітків до ризику» О.Г. Шмельова, «Визначення схильності до девіацій в поведінці» О.Н.Орел; «Дослідження ціннісних орієнтацій М. Рокича; «Прогноз» - оцінка рівня нервово-психічної стійкості В.А.Бодрова; «Визначення типу акцентуації рис характеру та темпераменту» К.Леонгарда і Х.Шмішека.

Ми використовували спостереження та експеримент, щоб діагностувати ризикову поведінку, наркотичне узалежнення та соціально неадекватну поведінку. Крім того, ми запропонували тестування, щоб оцінити зв'язки між учнями та їхніми сім'ями, школою та дружніми стосунками.

Методика «Дослідження схильності підлітків до ризику» О.Г. Шмельова (Додаток А). Аналіз схильності до ризику як риси характеру є важливим для психологічного прогнозування процесів прийняття рішень у невизначених ситуаціях. Ми використали цей психодіагностичний інструмент у нашому магістерському дослідженні, щоб визначити і дослідити схильність підлітків до ризику [20].

Дослідження проводилося відповідно до методичних рекомендацій. У цьому дослідженні, яке проводилося з групою підлітків, дотримувалися правил безпеки життєдіяльності та кодексу психолога, щоб переконатися, що відповіді досліджуваних були незалежними. Кожен учень отримав текст опитувальника, який містив інструкції та бланк відповідей, який складався з номерів запитань і графи для відповідей, розміщеної поряд.

Підліткам було запропоновано п’ятдесят запитань, а їхні відповіді були записані в опитувальник. Ми орієнтувались на те, що показник схильності до ризику може коливатися від 0 до 40 під час аналізу результатів. Схильність до ризику збільшується зі зростанням показника. У випадку, якщо показник нахилу до ризику становить тридцять і більше одиниць, людину можна вважати ризикуючою, за умови, що її відповіді були достатньо чесними. Людина має середню схильність до ризику, якщо її показник становить 11–29. Якщо показник нижчий за 11, людина є обережною та не любить ризикувати.

Методика «Визначення схильності до девіацій в поведінці» О.Н.Орел (Додаток Б). Ми використали цю стратегію для виявлення схильності до відхилень у поведінці. Це стандартизований тест-опитувальник, призначений для вимірювання готовності підлітків до прояву різних типів поведінкових відхилень. Опитувальник містить кілька шкал, спеціалізованих для психодіагностики.

Ця стратегія розроблена з метою виявлення схильності до певних девіацій у поведінці підлітків. Вона має сім рейтингів: перший – спрямованість на соціально бажані відповіді; другий – схильність до порушення соціальних норм і правил; третій – схильність до аддиктивної поведінки; четвертий – схильність до агресії та насильства; п’ятий – здатність контролювати свої емоції; і шостий – схильність до делінквентної поведінки.

Зміни в стосунках з батьками та вчителями, які виражаються в підвищеній конфліктності з ними, а також з ровесниками, група яких виступає референтною та відіграє важливу роль у формуванні ціннісно-нормативних

уявлень підлітків, є одним із факторів, які сприяють розвитку ризикової поведінки підлітків.

Вивчення ціннісних орієнтацій підлітків разом із соціально спрямованою поведінкою та схильністю до ризикової поведінки дало чітке розуміння внутрішнього світу підлітків і його суперечливого характеру. Змістовна сторона спрямованості особистості визначається системою ціннісних орієнтацій. Система ціннісних орієнтацій також є основою світогляду, мотивації до життєвої активності та відносин до навколишнього світу, інших і себе самого [23].

Методика «Дослідження ціннісних орієнтацій М. Рокича. Метод зміни ціннісних орієнтацій, який базується на прямому ранжуванні списку цінностей, зараз найбільш поширений для вивчення ціннісних орієнтацій [20].

М. Рокич виділяє два види цінностей: термінальні – це переконання в тому, що якась кінцева мета в житті варта того, щоб до неї прагнути; інструментальні – це переконання в тому, що якась поведінка чи якість людини є найважливішою в будь-якій ситуації. Цей поділ відповідає традиційному розділенню на дві категорії: цінності-цілі та цінності-засоби.

«Прогноз» - оцінка рівня нервово-психічної стійкості В.А.Бодрова (Додаток В). На нашу думку, рівень нервово-психічної стійкості особистості, яку ми досліджували за допомогою цієї методики, корелює зі схильністю до ризикової поведінки.

Для людей з ознаками нервово-психічної нестійкості (НПН) ця стратегія призначена для початкового орієнтовного виявлення. Він дозволяє виявити окремі початкові симптоми психічного розладу, а також оцінити ймовірність того, що вони розвинуться та проявляться в поведінці та діяльності людини.

Кожне з 84 запитань (міркування), запропонованих у методиці, вимагає від досліджуваного відповіді «так» або «ні». Результати оцінюються за допомогою кількісних показників, які називають балами. На основі цих результатів робиться висновок щодо ступеня нервово-психічної стійкості. Окремі біографічні відомості, характеристики поведінки та стан психічної

діяльності людини можна уточнити в різних ситуаціях за допомогою аналізу відповідей.

Під час обстеження спостерігається за поведінкою кожного та, якщо потрібно, робляться помітки. Група помічників (4-5 осіб) обробляє результати за допомогою «ключів». У процесі підрахунку балів використовується три трафарети, що значно полегшує роботу.

Методика «Визначення типу акцентуації рис характеру та темпераменту» К.Леонгарда і Х.Шмішека (Додаток Г). Ми припускаємо, що тип акцентуації характеру та темпераменту, дослідження яких ми проводили за даною методикою, також пов'язаний зі схильністю до ризикової поведінки. Цей метод розроблений, щоб визначити тип акцентуії особистості.

«Акцентовані особистості» є теоретичною основою опитування. Це ідея стверджує, що всі риси особистості можна поділити на основні та додаткові. Основні риси є основою особистості, вони регулюють її розвиток, адаптацію та психічне здоров'я. Основні риси характеризують особистість в цілому, коли вони значно виражені. Вони можуть набувати патологічного характеру, руйнуючи структуру особистості, якщо несприятливі фактори діють.

Методика складається з 88 запитань, на які респондентам потрібно відповісти «так» чи «ні» на бланку, який вони отримують разом із питальником.

За класифікацією К. Леонгарда десять типів акцентуації особи визначаються за допомогою цієї методики: демонстративний, педантичний, застрягаючий, збудливий, гіпертімний, емотивний, тривожний, циклоїдний, дістімний і екзальтований.

Коли бали за кожною шкалою опитувальника були підраховані, значення кожної шкали множаться на отримане число, щоб встановити загальні результати. Це описано в «ключі» до процедури. Акцентуація не є патологією. Вони відрізняються демонстрацією та виділенням яскравих рис характеру.

Усі описані вище методики дали змогу дослідити та визначити рівень схильності підлітків до прояву ризику.

2.2. Результати дослідження прояву ризикової поведінки підлітків

Наше дослідження було організовано та проведено на базі Комунального закладу «Вінницький ліцей № 15». У експериментальній роботі взяли участь 82 учні 8-х, 9-х класів 14-15 років, серед них 39 хлопців та 43 дівчини.

Першу методику, яку ми використали для вивчення чинників прояву ризикової поведінки у підлітковому віці, була методика «Дослідження схильності підлітків до ризику» О.Г.Шмельова. За допомогою запропонованого психодіагностичного інструментарію ми змогли дослідити рівні схильності до вчинення ризикових дій особами підліткового віку.

Результати дослідження за методикою «Дослідження схильності підлітків до ризику» О.Г.Шмельова представлені у таблиці (табл.2.1).

Таблиця 2.1.

Результати дослідження рівня схильності до ризику осіб підліткового віку

	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Схильність до ризику	32,8 %	45,1 %	22,1 %

Отже, вивчаючи рівні прояву ризикової поведінки за методикою «Дослідження схильності підлітків до ризику» О.Г.Шмельова, ми виявили, що лише 22,1 % респондентів опитаної групи мають низький рівень схильності до ризику. Високий рівень даної спрямованості особистості підліткового віку виявлено у 32,8 % досліджуваних. Також, у досліджуваній групі 45,1 % підлітків проявляє середній рівень схильності до ризикових дій. Зазначимо, що один із учнів не достатньо правдиво відповідав на питання, тому його

результати не враховувались у загальних підсумках за використовуваною методикою дослідження.

Для кращого візуального сприймання отриманих результатів вивчення рівня підліткової ризикованості, ми представили їх у формі діаграми (рис.2.1).

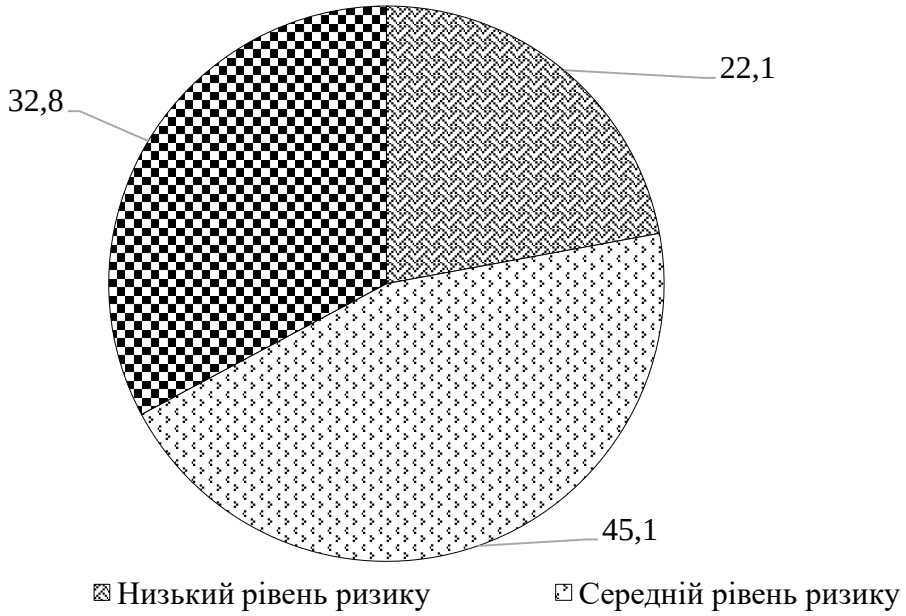

Рис.2.1. Результати дослідження рівня схильності до ризику підлітків

Отже, аналізуючи отримані результати, ми можемо стверджувати, що серед учасників досліджуваної групи найбільша кількість респондентів, які проявлять середній рівень схильності до ризикових дій (45,1%). Для таких підлітків характерним є помірна спрямованість до ризикових дій. Вони, як і усі представники даного вікового періоду, активно відстоюють свої позиції та доводять власну дорослість, але не завжди доречними способами. Такі підлітки в більшості випадків намагаються передбачити можливі наслідки вчинення ризикових дій, але у більшості ситуацій їх емоційність «бере гору» над розумом. Вони рішучі, відповідальні, схильні до авантюр лише у тому випадку, якщо вони впевненні у своїх позиції та позитивному результаті.

Серед опитані респондентів підліткового віку ми також виявили, що 32,8 % досліджуваних схильні до високого рівня ризикованості. Такі підлітки характеризуються відважністю, цілеспрямованістю, рішучістю, проте схильні

до авантюризму, а це призводить як до позитивних, так і до негативних наслідків.

Підлітки, що мають низький рівень схильності до ризику (це 22,1 % опитаних), відзначають стійким небажанням ризикувати. Для них властива надмірна обережність, нерішучість та прогнозованість.

Аналіз схильності до ризику як риси характеру має важливе значення для психологічного прогнозування процесів прийняття рішень у невизначеній ситуації.

За допомогою методики «Дослідження схильності підлітків до ризику» О.Г.Шмельова, ми також змогли проаналізувати отримані результати, враховуючи приналежність до відповідної статі респондентів.

Таким чином виявлено, що хлопці-підлітки, на відміну від дівчат-підлітків, більше схильні до ризикових вчинків, які, на їх думку, доводять їхню дорослість, сміливість та мужність. Дівчата-підлітки здебільшого ризикують в ситуаціях щодо покращення власної зовнішності, гарної незвичайної кітлини тощо.

Результати дослідження хлопців та дівчат підліткового віку за методикою «Дослідження схильності підлітків до ризику» О.Г.Шмельова представлені у формі діаграми, що покращить сприймання числових даних (рис.2.2).

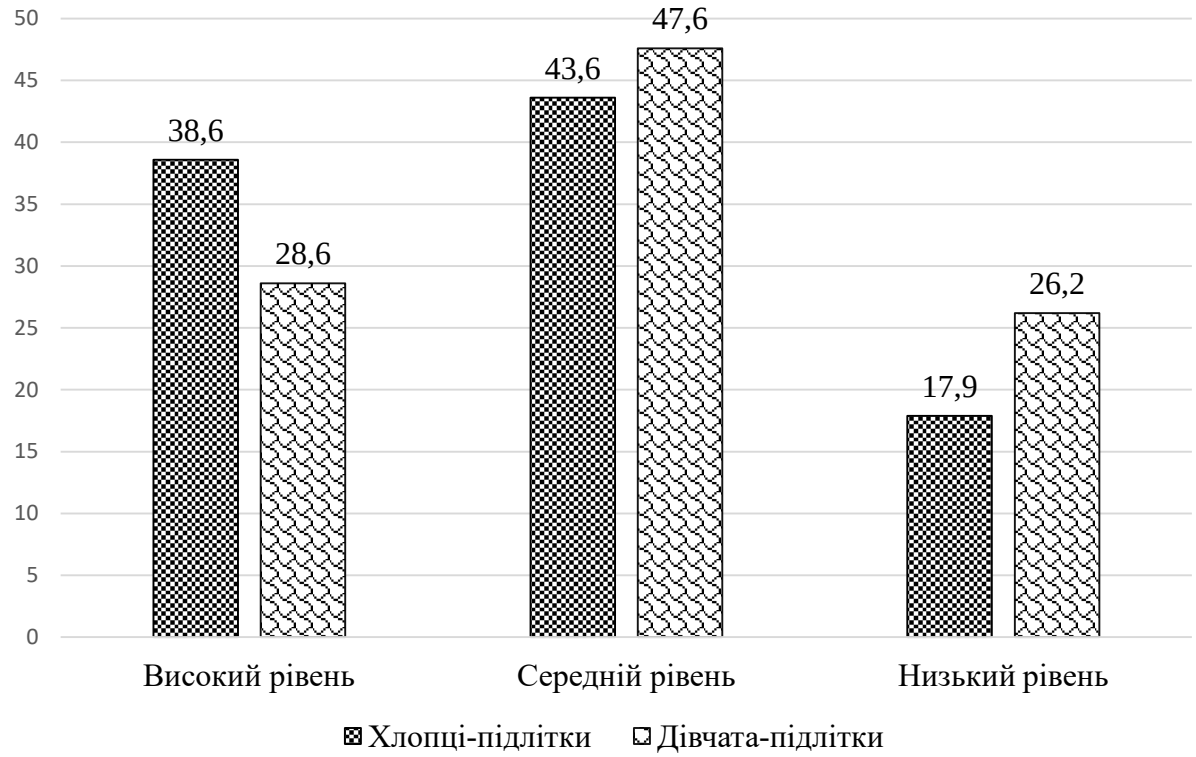

Рис.2.2. Результати дослідження схильності до ризику хлопців та дівчат підліткового віку

Отже, високий рівень схильності до ризикових дій виявлений за результатами методики «Дослідження схильності підлітків до ризику» О.Г.Шмельова у 38,6 % хлопців підліткового віку, що на 10 % більше ніж дівчат-підлітків. Це свідчить, що хлопці аби самовиразитися більше схильні до ризикових вчинків, ніж дівчата того ж віку. Намагаючись довести свою дорослість, зайняти провідне місце серед членів референтної групи, продемонструвати свою силу та міцність, отримати прихильність протилежної статі, підлітки чоловічої статі схильні вчиняти необдумані, часто ризиковані дії.

Варто вказати, що за результатами використання запропонованої методики, ми виявили, що низький рівень схильності до ризику притаманний 26,2 % дівчатам-підліткам та 17,9 % хлопцям-підліткам. Це свідчить проте, що дівчата частіше проявляють небажання ризикувати задля примарної мети, щось доводити оточуючим тощо.

Якщо звернути увагу на кількість підлітків із середнім рівнем схильності до ризику, то виявлено, що вона залежно від статті різниться лише на 4 % респондентів. Це свідчить, на нашу думку, про те, що підлітки у більшій своїй кількості, не зважаючи на статеві ознаки, схильні обдумувати свої дії, прогнозувати результати власної діяльності, не ризикувати без нагальної причини, відповідально ставитися до власного життя та здоровя тощо.

У подальшому нашому дослідженні ми використали методику «Визначення схильності до девіацій в поведінці» О.Н.Орел, з метою виявлення відхилень у поведінці підлітків досліджуваної групи.

Кількісні показники дослідження відхилень у поведінці підлітків представлено у таблиці (табл.2.2).

Таблиця 2.2.

Схильність підлітків до відхилень у поведінці за методикою «Визначення схильності до девіацій в поведінці» О.Н.Орел (N=82)

№	Відхилення у поведінці	%
1.	Схильність до адиктивної поведінки	31,3 %
2.	Схильність до агресії та насилля	23,6 %
3.	Схильність до делінквентної поведінки	16,3 %
4.	Схильність до ризикової і саморуйнівної поведінки	28,8 %

Для покращення візуального сприйняття отриманих результатів дослідження щодо відхилення у поведінці підлітків за методикою «Визначення схильності до девіацій в поведінці» О.Н.Орел представимо їх у формі діаграми (рис.2.3).

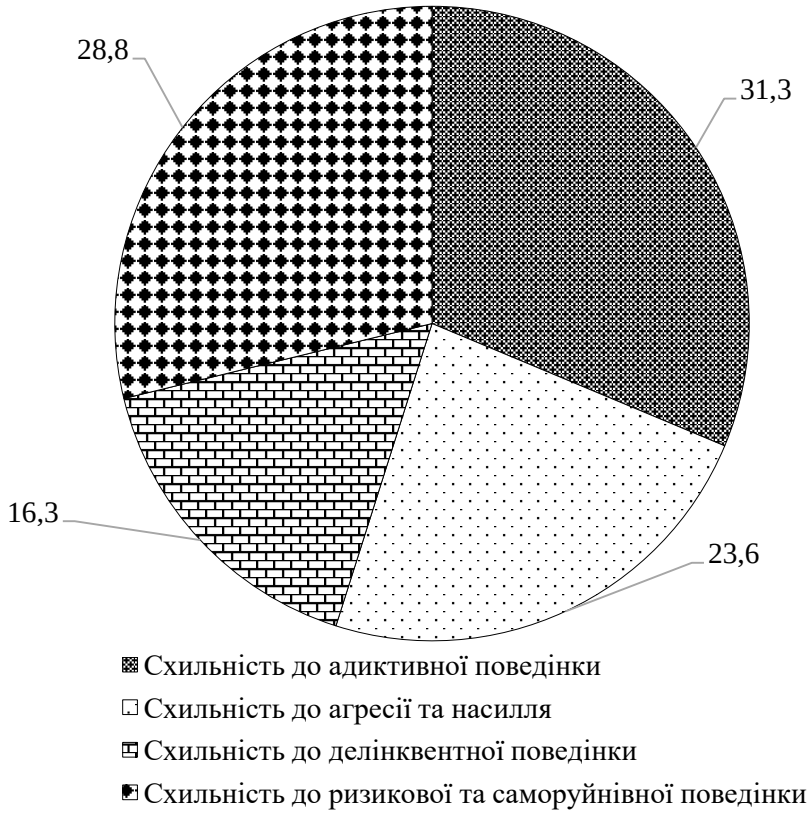

Рис. 2.3. Схильність підлітків до девіацій в поведінці

Отже, як бачимо із таблиці (табл.2.2) та діаграми (рис.2.3), що більшість підлітків (це 31,3 %) схильні до адиктивної поведінки. На нашу думку, це пов'язано із потребою довести свою дорослість, а також є результатом впливу членів референтної групи, які можливо зловживають певними наркотичними речовинами, алкоголем, вживають психотропні препарати тощо. Однією із видів адикції у підлітковому віці є ігроманія. Адже найбільшу частину вільного часу підлітки проводять у мережі the Internet, де восновному спілкуються у чатах комп'ютерних ігор, що призводить до виникнення узалежнень і зниження «живого» безпосереднього спілкування.

Другим за кількістю респондентів є відхилення у поведінці, яке характеризується схильністю до ризику та саморуйнування. Такий критерій переважає у 28,8 % опитаних осіб підліткового віку. Такі учні можуть вчиняти необдумані, небезпечні для життя вчинки. Це, на нашу думку, продиктовано бажанням довести свою дорослість, безстрашність тощо. Підлітки з таким

відхиленням у поведінці можуть вчиняти наступні ризикові дії: видиратися на старі недобудови, будівельні крани, здійснювати переїзди на дахах електротранспорту, на підніжках громадського транспорту тощо.

Наступне відхилення у поведінці, яке характерне для підлітків опитаної групи – це схильність до прояву агресіє та насилля. Таке порушення найбільш яскраво прослідковується у 23,6 % респондентів-підлітків. Ці учні здатні проявляти у своїй поведінці усі види агресії. При цьому для хлопців більш притаманна фізична агресія, а для дівчат – вербальна та прихована види агресії. Усі прояви агресії та насилля були поодинокими та ситуативними. Варто зазначити, що жоден учень, який був учасником нашого дослідження не брав участі у булінгу та не став його жертвою.

Таким чином, наше дослідження показали, що підлітки мають значну схильність до відхилень поведінки, що підтверджує значна частина показників тесту. Встановлено, що існує тенденція до мінливості емоційних і вольових сфер особистості, впливу випадку, прагнення не підлягати правилам, ізолювати себе від впливу групи людей; надмірна самовпевненість, суб'єктивізм, гіпертрофічність, прагнення до незалежності, скептицизм, іноді цинічність, прагматизм; зайвий сумнів, підозрілість, спрямованість інтересів переважно на себе, зарозумілість, пошук вад Більшість опитаних продемонстрували схильність до адиктивної поведінки та ризику, і також у них було виявлено схильність до невротизації .

Психологічні фактори включають збільшення ворожості, егоїзму, залежності від думки інших і втрату можливості впливати на власну поведінку. На нашу думку, це пов'язано з тим, як підлітки переживають кризу віку, суперечливі бажання, мотиви та переживання.

Наступна методика, яку ми запропонували до виконання, була методика «Дослідження ціннісних орієнтацій» М. Рокича.

У процесі проведення дослідження респондентам був запропонований набір з 18 карток із визначеними термінальними і інструментальними

цінностями, які необхідно було розташувати відповідно до значимості у житті конкретної особистості.

Результати визначення значущості термінальних цінностей за методикою «Дослідження ціннісних орієнтацій» М.Рокича представлені на діаграмі (рис.2.4).

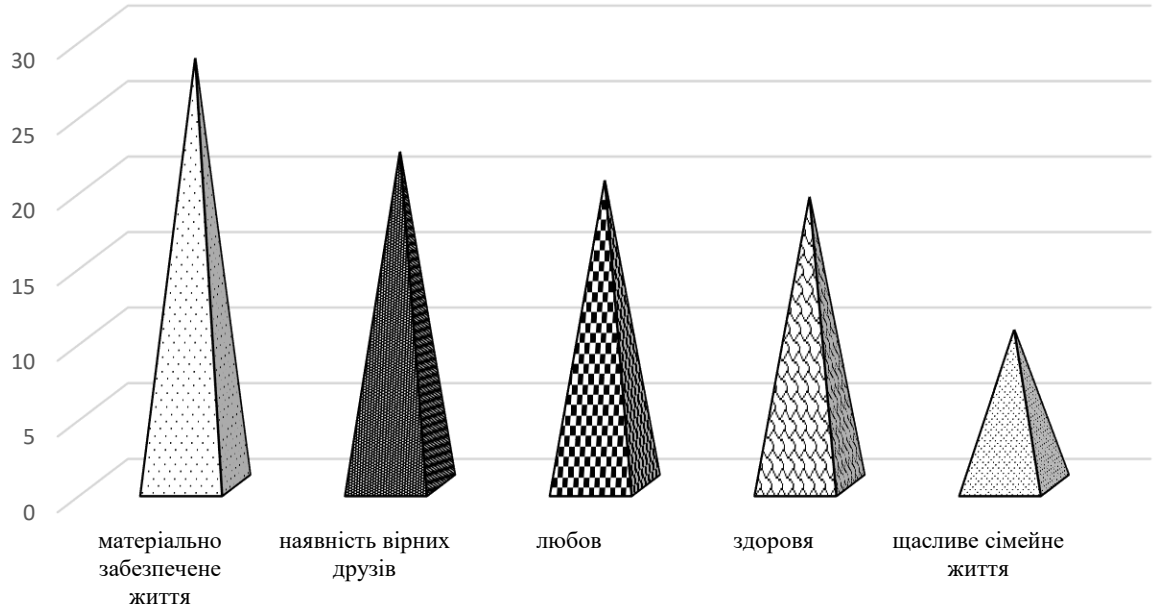

Рис.2.4. Найбільш значущі термінальні цінності за методикою М.Рокича

Отже, результати дослідження виявлення найвагоміших термінальних цінностей особистості свідчать, що психологічні особливості ранньої юності мають вплив на формування загальнолюдських цінностей у сучасних підлітків. Спостерігається чітка тенденція до пріоритету цінностей матеріального благополуччя та умов життя, яка притаманна 28,3 % опитуваних. Найважливішими термінальними цінностями для опитаних стали: «вірні та хороші друзі» виявлено у 22,1 % підлітків, «любов» переважає у 20,2 % досліджуваних, «здоров'я» прослідковується у 19,1 % респондентів і «щасливе сімейне життя» характерне 10,3 % підлітків групи.

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що для більшості досліджуваних підлітків важливе матеріальне становище як своє власне, так і

своєї сім'ї, яке дозволяє отримати більше матеріальних благ та отримати відповідний статус у групі однолітків. Наявність вірних і хороших друзів теж важлива, оскільки для цього вікового періоду важлива референтна група однолітків та адекватні міжособистісні взаємодії.

Зазначимо, що у підлітковому віці починають яскраво проявлятися почуття до протилежної статі і з'являються любов та закоханість. Ці почуття часто відіграють ключове значення при скоєнні ризикових вчинків підлітків, задля демонстрації свого кохання.

Найменш характерною для підлітків є цінність «щасливе сімейне життя». На нашу думку, це свідчить про те, що на даному етапі життя особистості лише у 10,3 % опитаних збереглися гарні сімейні взаємини. Я видно із дослідження у більшості респондентів такі стосунки порушені і не є для них цінними.

Далі проаналізуємо результати вияву значущих інструментальних цінностей особистості за даною методикою. Результати представимо у формі діаграми (рис.2.5).

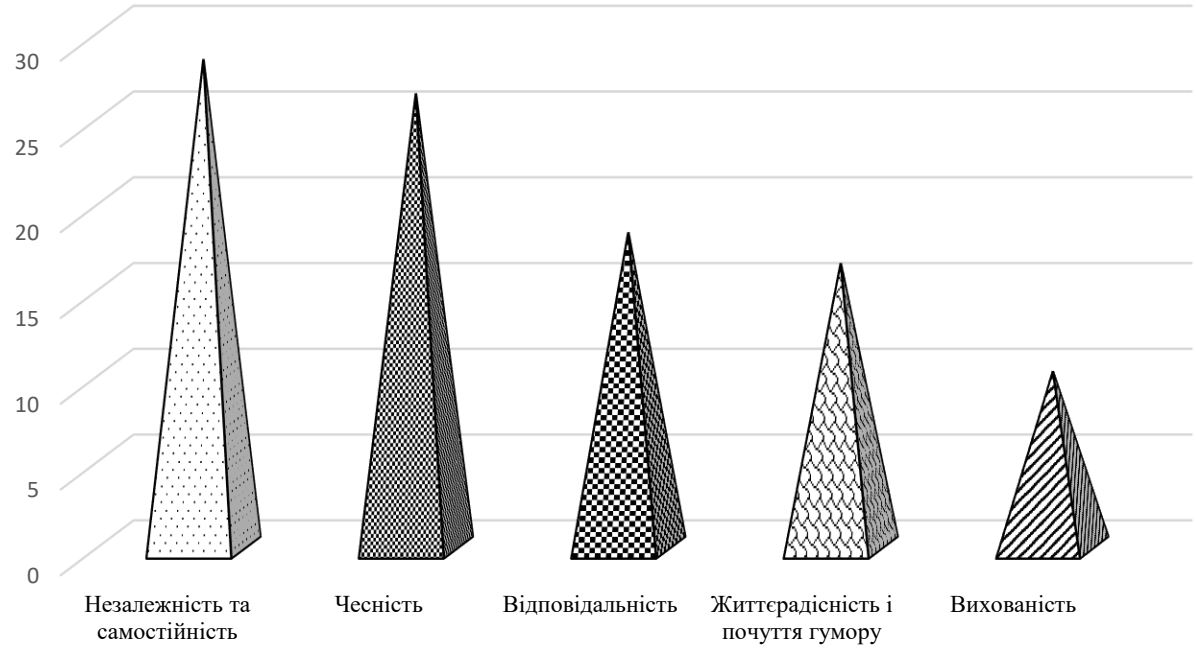

Рис.2.5. Найбільш значущі інструментальні цінності за методикою М.Рокича

Визначенні підлітками важливі для них інструментальні цінності вказують на їх прагнення до незалежності, самостійності та відповідальності за власні дії, вчинки та їх результат. Можемо стверджувати, що відбувається позитивна спрямованість у розвитку моральної свідомості.

За результатами вивчення вказаних цінностей, ми виявили, що цінність «незалежність як здатність діяти самостійно і рішуче» характерна 28,2 % опитаних, «чесність» притаманна 26,5 % підлітків, «відповідальність як почуття обов'язку, вміння тримати слово» виявлена у 18,4 % досліджуваних, «життєрадісність як почуття гумору» найяскравіше проявляється у 16,6 % учасників дослідження і «вихованість» – у 10,3 % осіб підліткового віку.

Отже, робимо висновки, що для особистості підліткового віку є важливим отримання незалежності та самостійності, до якої вона так прагнуть, і яка, у свою чергу, жорстко обмежується дорослими. Ці обмеження і непорозуміння із батьками можуть призводити до порушення поведінки та виконання ризикової діяльності.

Така цінність як «чесність» важлива для підлітків, оскільки вони відкриті лише з тими, кому довіряють. Оскільки для осіб даного вікового періоду притаманний максималізм, то найменша брехня зруйнує усю довірливість і чесність у стосунках.

Зазначимо, що для досліджуваних підлітків притаманна така моральна цінність як «відповідальність», адже вміння відповідати за свої вчинки, дотримуватись обіцянок, на нашу думку, і свідчить про дорослість, самостійність та незалежність особистості.

Хочемо звернути увагу на те, що для невеликого відсотка підлітків досліджуваної групи має значення вихованість як цінність. На нашу думку це засвідчує, що підлітки не вміють коректно будувати міжособистісні стосунки і часто проявляють грубість, нетактовність у взаєминах.

За допомогою даної психодіагностичної методики, ми також визначили моральні цінності, які підлітки найбільш цінують у своїх однолітків. Результати представлені на діаграмі (рис.2.6).

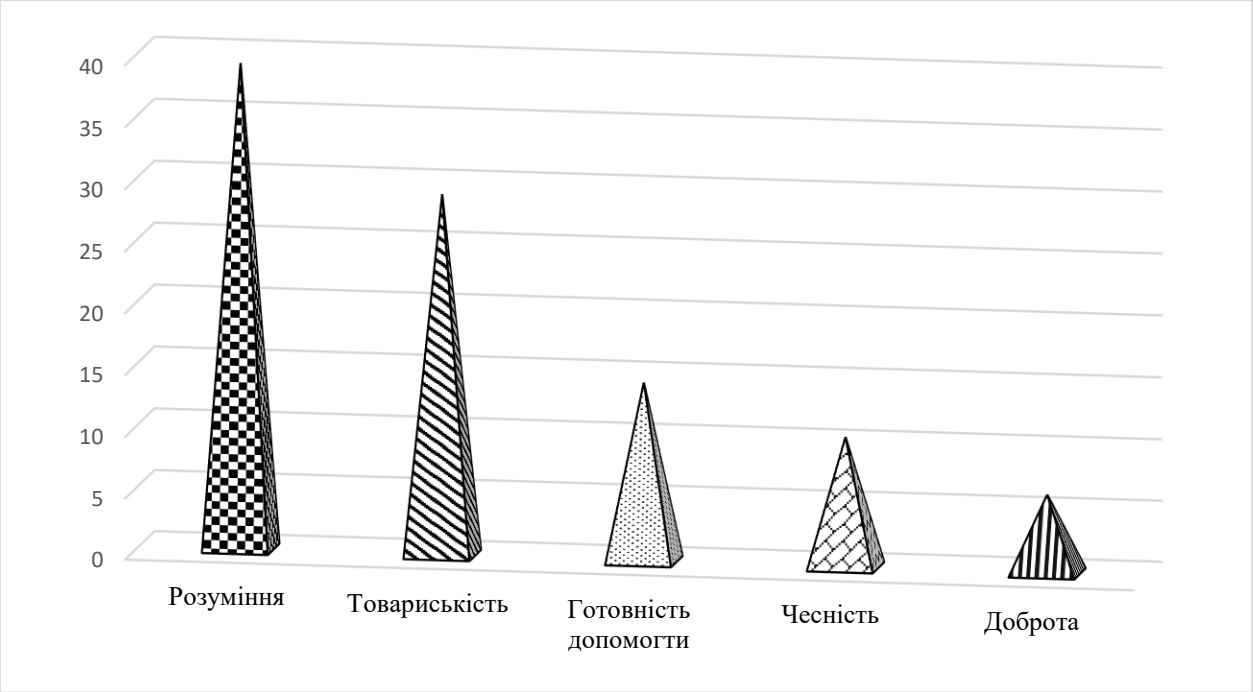

Рис.2.6. Моральні риси однокласників, які школярі найбільше цінують

Серед моральних рис однокласників школярі найбільше цінують: цінність «розуміння» визначили 39,3 % опитаних, «товариськість» важлива для 29,2 % респондентів, «готовність допомогти» визначальна для 14,5 % учнів підліткового віку, «чесність» вагома для 10,6 % учасників групи та «доброту» важлива для 6,4 % підлітків. Найчастіше респонденти включають доброту у склад цінності «розуміння».

Отже, робимо висновки, що більшість учнів підліткового віку прагнуть до розуміння зі сторони оточуючих однолітків, прагнуть знайти друзів та побудувати адекватні товариські взаємини, а також при необхідності отримати швидку і необхідну допомогу.

Аналіз результатів дослідження ціннісних орієнтацій за статевою ознакою свідчать про певні відмінності у виборах хлопців і дівчат.

Так, до спільно виокремлених цінностей хлопці додають життєву мудрість (23 % респондентів чоловічої статі), що пояснюється бажанням скоріше стати дорослими, бо зрілість, як правило, асоціюється з життєвою мудрістю. Дівчат характеризує прагнення до лідерства, намагання продемонструвати свою унікальність і неповторність, оскільки найбільш

значущими вони вважають наступні цінності: суспільне визнання, що проявляється в повазі оточуючих, колективу, товаришів (29,3 % досліджуваних дівча), незалежність у вчинках і судженнях (26,8 % дівчат-підлітків), акуратність (30,9 % респондентів жіночої статі).

З метою результативності нашого дослідження, ми зробили порівняльний аналіз ціннісних орієнтацій підлітків схильних до ризикової та до безпечної поведінки за методикою «Дослідження ціннісних орієнтацій» М.Рокича (табл.2.3).

Таблиця 2.3.

Порівняльний аналіз ціннісних орієнтацій підлітків за методикою «Дослідження ціннісних орієнтацій» М.Рокича

Категорії цінностей	Підлітки, які схильні до безпечної поведінки (n_1 = 42) 51,2 %	Підлітки схильні до ризикової поведінки (n_2 = 40) 48,8 %
Термінальні цінності		
Матеріальне забезпечення	21,4	32,5
Хороші друзі	19,1	25
Любов	21,4	25
Здоров'я	23,8	7,5
Щаслива сім'я	14,3	10
Інструментальні цінності		
Незалежність	19,1	35
Вихованість	23,8	15
Відповідальність	28,6	12,5
Життєрадісність	16,6	27,5
Чесність	11,9	10
Вітальні цінності		
Доброта	23,8	20
Товариськість	26,2	25
Готовність допомогти	23,8	17,5
Розуміння	14,3	27,5
Чесність	11,9	10

Для кращого сприймання отриманих результатів щодо переважання цінностей у підлітків зі схильністю до ризику та підлітків схильних до безризикової поведінки представимо їх у формі діаграми (рис.2.7).

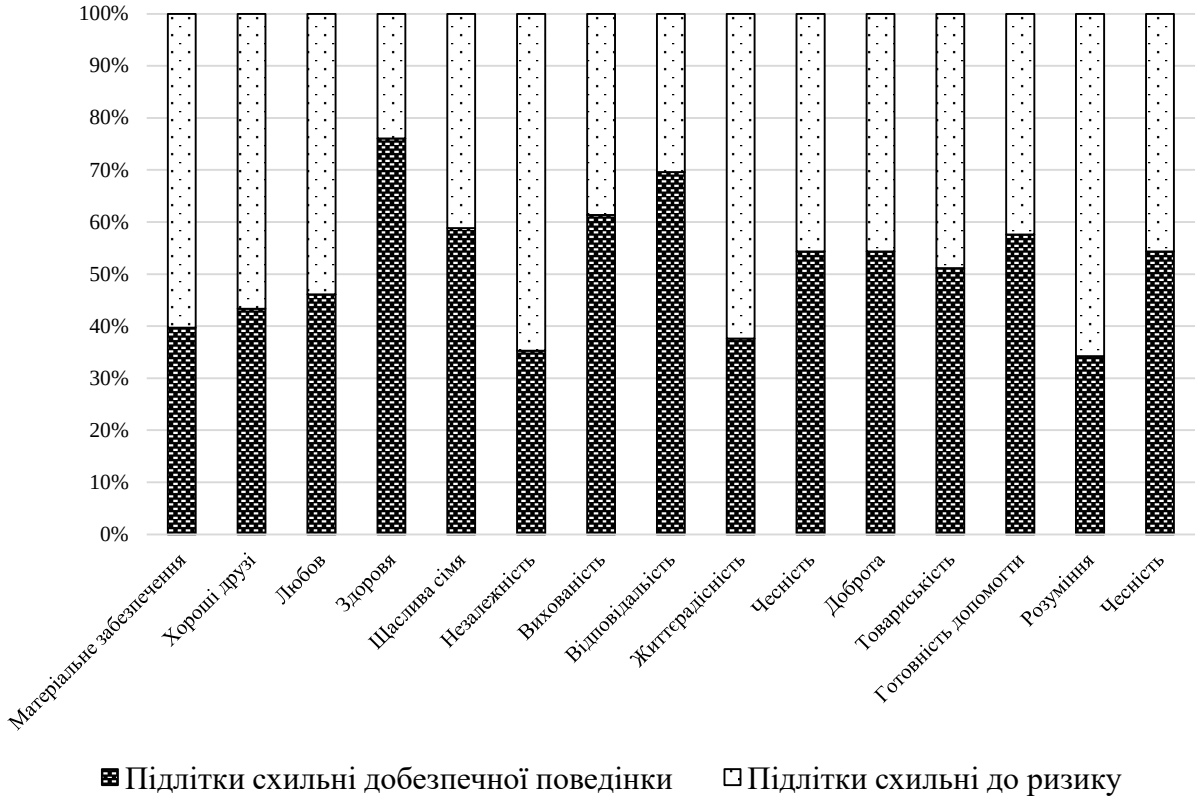

Рис.2.7. Порівняльний аналіз ціннісних орієнтацій підлітків двох груп за методикою «Дослідження ціннісних орієнтацій» М.Рокича

Порівняльний аналіз результатів опитування серед груп підлітків з різними схильностями показав, що для 23,8 % підлітків схильних до безпечної поведінки (БП) найбільш значущою термінальною цінністю є здоров'я, тоді як ця термінальна цінність проявляється лише у 7,5 % підлітків схильних до ризикової поведінки (РП). Таке ставлення до власного здоров’я та життя для підлітків схильних до ризику є закономірним та нормативним, оскільки вони виконують небезпечні дії з багатьох причин, зокрема ці дії спрямовані на досягнення авторитету серед однолітків та дорослих, на доказ власної дорослості, на доказ своєї безстрашності та хоробрості тощо.

Для 32,5 % підлітків схильних до ризику головною термінальною цінністю є матеріальне збагачення, тоді як ця характеристика притаманна 21,4 % опитаних підлітків, які уникають і не схильні до ризику. За рахунок виконання небезпечних дій та демонстрація їх відео у мережі Інтернет та соціальних мережах підлітки можуть додатково заробляти кошти. Також такі вчинки підлітки можуть виконувати на спір за винагороду тощо.

Цінність любові і дружби притаманна для обох груп досліджуваних і характерна для майже однакової кількості респондентів. Усі підлітки, не зважаючи на прагнення до дорослості, все ж залишаються дітьми і хочуть відчувати любов рідних та підтримку і повагу зі сторони друзі.

Для 14,3 % респондентів не схильних до ризикової поведінки є цінними щастя сім'ї. Ці підлітки цінують родинне благополуччя, добробут та спокій рідних. Для схильних до ризику опитаних ця цінність виявлена лише у 10 %. Тобто, ми можемо стверджувати, що сімейні стосунки у родинах даних підлітків носять формальні та послаблені зв'язки, у більшості випадків батьки не цікавляться життям дитини або через постійну зайнятість, або ж через власні узалежненості (алкоголізм, наркоманія, ігроманія тощо).

Серед інструментальних цінностей для 35 % підлітків, схильних до небезпечних дій, найважливішою є «незалежність». Вони своїми діями намагаються досягнути автономії та фінансової незалежності від дорослих усіма можливими способами. Зазначимо, що цінність у підлітків не схильних до ризику виявлена лише у 19,1 % респондентів. Це вказує на недостатнє прагненням до незалежності та бажанням залежати від батьків та близьких родичів.

За результатами нашого дослідження, ми виявили, що важливою інтернальною цінністю для 28,6 % підлітків несхильних до ризику є «відповідальність». Вони розсудливо ставляться до власного життя та здоров'я, виконання обов'язків та обіцянок. Таким чином ці підлітки раціонально ставляться до вчинення певних дій. Для «ризикових» підлітків ця характеристика визначена у 12,5 % опитаних респондентів.

Ще одна важлива для підлітків, схильних до ризикових дій, це «життєрадісність». Вона виявлена у 27,5 % досліджуваних. Це свідчить, що підлітки даної групи при здійснені небезпечних дій і, особливо, після їх завершення відчувають задоволення, ейфорію, радість, які виражаються у бажанні поділитися цим з усіма. Підлітки не усвідомлюють усієї відповідальності за майбутні наслідки. Нами, також з'ясовано, що для 16,6 % респондентів, несхильних до ризику, характерна дана цінність. Такі респонденти ситуативно переживають радість та задоволення від власного життя, причиною цього може бути хороша оцінка знань, певна нагорода та похвала тощо.

У 23,8 % «неризикових» підлітків виявлена така інтернальна цінність як «вихованість». Ця ж цінність виявлена і у 15 % підлітків, схильних до ризикових дій. Такі досліджувані зухвалі, не рахуються з думкою оточуючих, агресивні, нечемні, жорстокі тощо. На відміну від зазначених підлітків, «неризикові» проявляють коректність та тактовність, люб'язні та уважні, чемні у відношеннях з іншими людьми тощо.

Наймалочисленішою інтернальною цінністю, за результатом нашого дослідження, стала цінність «чесність». На нашу думку, це пов'язано із особливостями підліткового віку. Підлітки не завжди правдиві і відверті зі своїми батьками, а із друзями схильні до перебільшення своїх можливостей та здібностей.

У процесі дослідження нами також проаналізовані вітальні цінності. Зокрема, такі цінності як «доброта» та «товариськість» характерна для майже однакої кількості респондентів, як схильних, так і не схильних до ризику. Усі підлітки цінують дружбу та прагнуть до міжособистісних стосунків, у яких проявляється доброта, вірність та чуйність.

Схильність розуміти виявлена у 27,5 % опитаних, схильних до ризикової поведінки. Ми вважаємо, що це вказує на здатність глибше розуміти та приймати нестандартну поведінку оточуючих, це сприймається як «віддзеркалення себе». У 14, 3 % «неризикових» респондентів теж схильні

цінувати розуміння, але вони певну діяльність сприймають критично і не завжди розуміють мотиви її здійснення.

Готовність допомогти виявлена у 23,8 % «неризикових» і у 17,5 % «ризикових» підлітків. Це вказує на вміння і бажання респондентів підліткового віку допомагати оточуючим, виконувати корисну та спільну діяльність особливо у такі нелегкі часи становлення нашої країни. Підлітки долучаються до волонтерського руху, займаються самостійною корисною справою для підтримки ЗСУ.

Таким чином, використавши методику «Дослідження ціннісних орієнтацій» М.Рокича, ми вивчили основні цінності особистості та визначили, що досліджуваним підліткам, схильним до ризику, притаманні такі цінності, як матеріальне забезпечення, незалежність, життєрадісність, готовність допомогти та розуміння. У підлітків, несхильних до ризику, виявлені такі цінності, як здоров'я, відповідальність, вихованість, товариськість та готовність допомогти.

Далі ми використали методику «Прогноз» - оцінка рівня нервово-психічної стійкості В.А.Бодрова. Результати представлені у таблиці (табл.2.4).

Таблиця 2.4.

Результати дослідження за методикою «Прогноз» - оцінка рівня нервово-психічної стійкості В.А.Бодрова

№	Характеристика рівня НПС групи	Кількісні показники (%)
1.	Висока НПС	19,5
2.	Хороша НПС	48,8
3.	Задовільна НПС	31,7
4.	Незадовільна НПС	0 %

Отже, серед опитаних нами учнів, 19,5 % мають високий рівень нервово-психічної стійкості, у цих підлітків зриви майже не вірогідні, 31,7 % учнів мають стійку нервово-психічну стійкість, для них зриви маловірогідні, 48,8 % респондентів мають задовільний рівень нервово-психічної стійкості, а це

означає, що прогноз малосприятливий, можливі зриви, особливо в екстремальних ситуаціях.

Представимо результати у формі діаграми (рис.2.8).

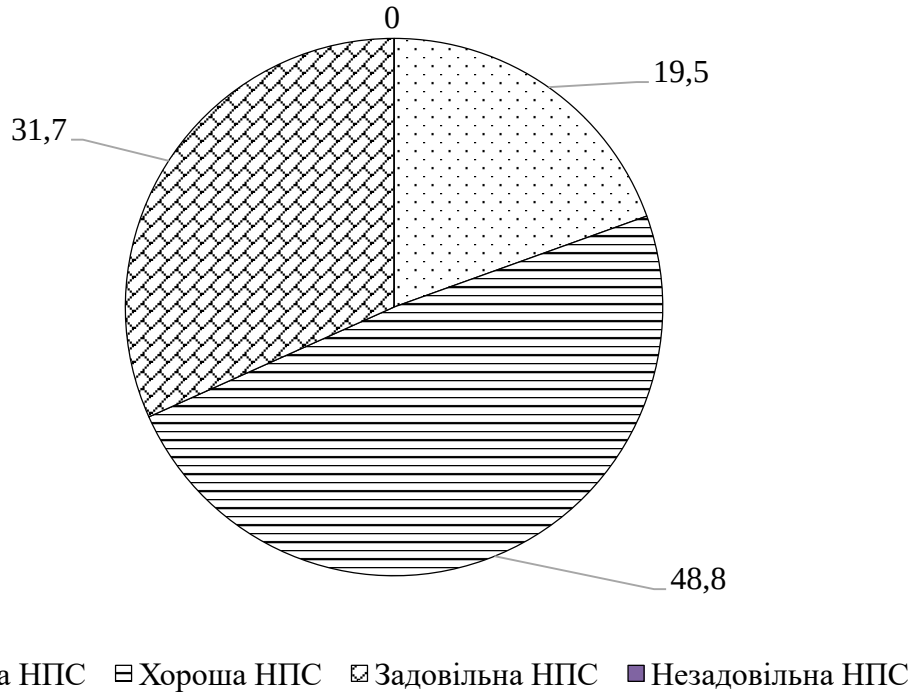

Рис. 2.8. Розподіл рівнів нервово-психічної стійкості за опитувальником В.Бодрова

Отже, ми з'ясували, що для 31,7 % підлітків властивий низький рівень нервово-психічної стійкості, а це означає, що прогноз поведінкових реакцій досить тривожний, такі підлітки можуть нервувати, особливо нестандартних, неприйнятних екстремальних умовах. Вони схильні до нервових зривів, які провокуються швидким виснаженням нервова система. Ці підлітки доволі замкнені у собі, потайні, вимагають додаткової уваги, та потребують підтримки в нестандартних ситуаціях.

У 48,8 % учнів виявлено хороший рівень нервово-психічної стійкості. Вони гарно адаптуються до нестандартних обставин, майже ніколи не переживають нервових зривів, впевнені у собі, рідко панікують та життєрадісні.

Так, 19,5 % учнів мають високий рівень нервово-психічної стійкості. У цих підлітків не буває зривів, вони впевнені в своїх силах, до проблем ставляться з гумором і розумінням, в нестандартних обставинах завжди знаходять вихід, і вирішення цих проблемних питань та ситуацій мають незвичні розв'язання.

Наступним кроком експериментальної роботи стало дослідження характеру підлітків за методикою «Визначення типу акцентуації рис характеру та темпераменту» К.Леонгарда і Х.Шмішека.

Провівши дослідження «Акцентуації характеру» ми отримали певні результати і тепер прослідкуємо, яким чином виражені акцентуації у підлітків. Після проведення статистичної обробки результатів всі отриманні дані ми представили у таблиці (табл.2.5).

Таблиця 2.5.

Вираженість акцентуацій характеру у підлітків

Акцентуації характеру	Відсутня акцентуація	Слабо виражена	Середній рівень	Виражена акцентуація
	0-6 балів	8-10 балів	12-16 балів	18-24 балів
	Кількість %	Кількість %	Кількість %	Кількість %
Демонстративність	3,7	3,7	1,2	2,4
Застрягання	-	2,4	1,2	4,9
Педантичність	3,7	2,4	2,4	-
Збудливість	1,2	1,2	1,2	6,1
Гіпертимність	1,2	-	-	9,8
Дистимність	10,9	2,4	-	-
Тривожність	9,8	1,2	2,4	2,4
Екзальтованість	3,7	-	2,4	6,1
Емотивність	1,2	1,2	1,2	1,2
Циклотимність	2,4	-	-	2,4

Представимо отримані результати дослідження акцентуацій характеру підлітків у формі діаграми (рис.2.9).

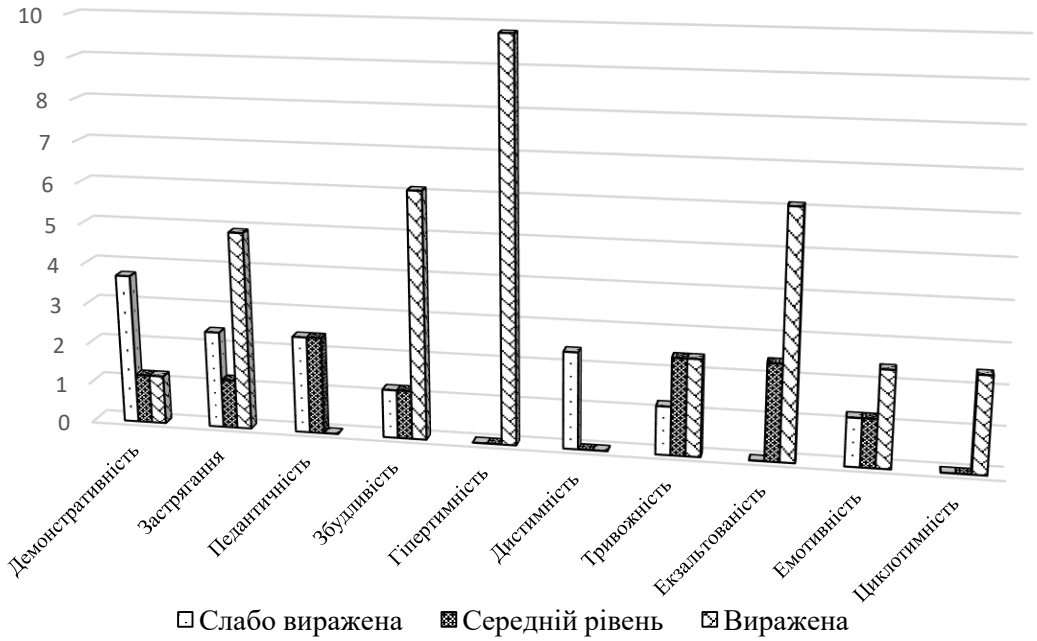

Рис.2.9. Вираженість акцентуацій характеру у підлітків

Отже, можна відзначити, що високий рівень вираженості акцентуації гіпертимності спостерігається у 9,8 % підлітків. Такі респонденти характеризуються високою самооцінкою, активною рухливістю, життєрадісністю, легковажністю, невмінням підпорядковуватися правилам, комунікабельністю, які часто стають джерелом конфліктів, прояву агресії та роздратованості,

Високий рівень збудливості та екзальтованоті, за результатами нашого дослідження, виявлено у 6,1 % опитаних підлітків. Яскравою рисою екзальтованості є життєрадісність, переживання відчуття щастя, швидкий перехід від захвату до відчаю, конфліктність (конфліктах бувають як активною, так і пасивною стороною), проявом відвертості почуттів.

Збудливий тип характеризується недостатньою керованістю, послабленням контролю над потягами, схильністю до конфліктності, імпульсивності, що є характерним в підлітковому віці. Для таких підлітків будь-яка праця нецікава, працюють лише з необхідності, проявляють таку ж мотивацію у навчанні. Збудливі підлітки не думають про майбутнє, лише живуть «тут» і «зараз», хочуть отримати багато задоволення від нього. Вони

мають підвищену імпульсивність і агресивність, яку важко контролювати, що може бути небезпечним для інших людей. Вони надають перевагу подорожам до різних країн і матеріальному добробуту.

Високий рівень застрягання характерний для 4,9 % респондентів. Підлітки застрягаючого типу відчувають уявну несправедливість по відношенню до себе, як результат вони недовірливі до інших, мстиві та довго переживають події. Часто вони ініціюють конфлікти, які призводять до енергійного відстоювання своїх інтересів. Підлітки з вираженою акцентуацією застрягаючого типу демонструють високу енергійність для досягнення своїх цілей і намагаються досягти високих показників у будь-якій справі, за яку беруться. Схильність до емоцій і агресивної поведінки є основною рисою. Спілкування та друзі, навчання, здоров'я та сімейний добробут є важливими цінностями.

Демонстративний та емотивний типи притаманний 2,4 % опитаних досліджуваних. Емоційність, чутливість, тривожність і балакучість – це риси емотивного типу. Найбільш сильно виражена риса – це доброзичливість і співчуття до інших людей і тварин. Підлітки цього типу сльозливі та сприймають будь-які події життя серйозніше, ніж інші. У них загострене почуття відповідальності. Віддають перевагу вибору життєвих цінностей, таких як любов, друзі та спілкування, сімейний добробут.

Підвищена здатність до витіснення, демонстративна поведінка, активність і здатність легко встановлювати контакти є ознаками демонстративного типу. Такі підлітки схильні до фантазії та обману, спрямованого на прикрасу своєї особи, потребують визнання, мають підвищені здібності до витіснення, що означає, що вони можуть повністю забути те, що не бажають пам'ятати. Для них головними є такі цінності, як слава, влада, визнання, товариство та спілкування, на важливі місця.

Для опитаних підлітків характерні циклоїдність та тривожність, який виявлено у 2,4 % респондентів. У циклотимних людей можуть бути безпричинні зміни настрою. Цінності здоров'я, сімейний добробут, друзі та

спілкування, є типовими для них. Тривожно-недовірливі особистості відрізняються від тривожних тим, що вони залежні від авторитетів і не вміють формувати власні думки, схильні до нав'язливих дії або страхів. Здоров’я, навчання, сімейний добробут, щастя та освіта є найважливішими елементами в рейтингу життєвих цінностей.

Отримані результатами проведеного констатувального експерименту дали нам можливість здійснити кореляційний аналіз, використавши методи математичної статистики, зокрема t-критерій Стюдента, з метою підтвердження достовірності отриманих даних.

Отже, коефіцієнт кореляції для вибірки 79 осіб становить $t = 0,31$ при $p \geq 0,05$.

Отже, аналізуючи отримані результати, ми можемо констатувати наявність прямих кореляційних зв’язків між показником схильності до ризику («Дослідження схильності підлітків до ризику» О.Г. Шмельова) та термінальною цінністю «матеріальне збагачення» («Дослідження ціннісних орієнтацій» М. Рокича) та становить 0,291 при $p \geq 0,02$. На нашу думку, це пов’язано із бажанням збагатитися на демонстрації ризикованої та небезпечної для життя діяльності.

Пряма кореляція прослідковується між високим показником збудливості («Визначення типу акцентуації рис характеру та темпераменту» К.Леонгарда і Х.Шмішека) та термінальною цінністю «матеріальне збагачення» («Дослідження ціннісних орієнтацій» М. Рокича), що визначається у межі 0,264 при $p \geq 0,04$. Такий результат пов'язаний з особливостями збудливого типу акцентуації, який важливою цінністю визначає саме матеріальний добробут.

Визначені позитивні кореляційні зв’язки між схильністю до агресії та насилля («Визначення схильності до девіацій в поведінці» О.Н.Орел) і задовільним рівнем нервово-психічної стійкості особистості («Прогноз» - оцінка рівня нервово-психічної стійкості В.А.Бодрова), який становить 0,288 при $p \geq 0,05$. Не можливість швидко та якісно вирішити поставлені завдання

викликає у особистості агресивну реакцію, яка може проявлятися у різних видах (психологічне, фізичне) насилля.

Наголосимо на тому, що нами були також визначенні негативні кореляційні зв’язки. Зокрема, зворотна кореляція виявлена між схильністю до ризику («Дослідження схильності підлітків до ризику» О.Г. Шмельова) та термінальною цінністю «здоров’я» («Дослідження ціннісних орієнтацій М. Рокича) і визначена показником 0,282 при $p \geq 0,05$. Це вказує на те, що високий рівень схильності до ризику знецінює ставлення до власного життя та здоров’я.

За результатами нашого дослідження, ми виявили також зворотні кореляційні зв’язки між показниками. Зокрема, ми встановили, що негативна кореляція визначена між циклотимність (Визначення типу акцентуації рис характеру та темпераменту» К.Леонгарда і Х.Шмішека) та схильністю до ризику («Дослідження схильності підлітків до ризику» О.Г. Шмельова), яка становить -0,269 при $p \geq 0,04$. Циклотими найбільшою термінальною цінністю вважають здоров’я, сімейне благополуччя і тому не схильні до необдуманих ризикованих дій.

Також, зворотній кореляційний зв'язок прослідковується між збудливістю («Визначення типу акцентуації рис характеру та темпераменту» К.Леонгарда і Х.Шмішека) та високою нервово-психічною стійкістю («Прогноз» - оцінка рівня нервово-психічної стійкості В.А.Бодрова) і визначена показником -0,301 при $p \geq 0,01$. Це засвідчує, що особистість зі збудливим типом акцентуації не можуть контролювати свої негативні емоційні стани, тому вони характеризуються бурхливою реакцією, агресивністю тощо

Отримані результати вказують на те, що існує зв'язок між схильністю до ризику, акцентуацією рис характеру, рівнем нервово-психічної стійкості та особистісними цінностями.

Висновки до другого розділу

У нашому дослідженні ми використали ряд методик, таких як «Дослідження схильності підлітків до ризику» О.Г. Шмельова, «Визначення схильності до девіацій в поведінці» О.Н.Орел; «Дослідження ціннісних орієнтацій М. Рокича; «Прогноз» - оцінка рівня нервово-психічної стійкості В.А.Бодрова; «Визначення типу акцентуації рис характеру та темпераменту» К.Леонгарда і Х.Шмішека.

Встановлено, що 32,8 % підлітків демонструють ризикову поведінку, яка не проявляється у 22,1 % опитаних, а 45,1 % підлітків демонструють середню схильність до ризику. Така поведінка здебільшого проявляється в порушенні соціальних норм, таких як вживання алкоголю та паління, ранні статеві стосунки, нерегулярне відвідування школи, низька успішність у навчанні, конфлікти чи проблемні стосунки з батьками, вчителями тощо; в розбіжності з груповими цінностями, такими як еталони статі, моди, манери спілкування або, навпаки, в необхідності дотримуватися цінностей, що суперечить один одному; у прагненні самоствердитися (підлітки часто ризикують своїм здоров'ям і життям, боячись здатися слабкими фізично та морально, і боячись здатися неспроможними до рішучих вчинків).

Наша оцінка свідчить про те, що основними факторами такої поведінки є соціальне середовище підлітків, норми, прийняті в їхньому середовищі, бажання самоствердитися, схильність до мінливості, вплив випадку, прагнення не підлягати правилам, ізолювання від впливу групи, надмірна самовпевненість, суб'єктивізм, гіпертрофічність, прагнення до незалежності, скептицизм, іноді цинічність і прагматизм, збудження, занепокоєння, дратівливість, нетерплячість, надлишок спонукань, що не дозволяють розслабитися, іноді апатія, недостатня мотивація та лінощі.

Отримані результатами проведеного констатувального експерименту дали нам можливість здійснити кореляційний аналіз, використавши методи

математичної статистики, зокрема t-критерій Стюдента, з метою підтвердження достовірності отриманих даних.

Отримані результати вказують на те, що існує зв'язок між схильністю до ризику, акцентуацією рис характеру, рівнем нервово-психічної стійкості та особистісними цінностями.

РОЗДІЛ ІІІ. ПСИХОКОРЕКЦІЯ ПРОЯВІВ РИЗИКОВОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

3.1. Психокорекційна програма ризикової поведінки підлітків

Останнім часом спостерігається зростання кількості проявів ризикової поведінки серед неповнолітніх і молоді. Хоча порушення правил у більшості випадків не становлять суспільної небезпеки, вони можуть бути небезпечними і, якщо вихователі та суспільство не діють негайно, можуть призвести до деформації особистості. Отже, вивчення самої суті, визначення та дослідження причин ризикової поведінки та людей у групах ризику, а також розробка програм психокорекції стають все більш актуальними як в Україні, так і в усьому світі.

Мета: створити програму психокорекції ризикової поведінки у підлітків.

Завдання тренінгу полягають у спробі актуалізувати спогади про ризикові дії підлітків, спонукати підлітків задуматися про ризикову поведінку, рефлексувати потреби, що виникають у результаті ризикової поведінки підлітків, спонукати підлітків взяти на себе відповідальність за своє життя, розробити варіанти поведінки.

Предмет корекції: демонстрація ризикової поведінки серед підлітків

Програму можна класифікувати як каузальну, оскільки вона спрямована на корекцію негативних проявів ризикової поведінки в життєдіяльності підлітків.

Методи корекції включають соціально-психологічний тренінг (дидактичний), ігри. Позитивна психотерапія, включаючи притчі та метафори, проективне малювання, релаксаційні методи, аналіз ситуацій, рольові ігри, завдання на самопізнання, метод «тренування поведінки», інформаційні повідомлення тощо, є частиною програми.

В програмі використані матеріали міжнародних молодіжних проектів «Рівний – рівному», «Діалог», «Стратегії розв'язання конфліктів у спілкуванні».

Очікувані результати: розвиток самосвідомості підлітків сприяв розвитку їхнього особистісного зростання; підвищення самооцінки; розвиток мотиваційно-ціннісних орієнтацій; осмислення та корекція поведінки, яка є ризикованою; і зміна поведінки в різних ситуаціях.

Етапи коригування:

1. Наставник

2. Корекційний

3. Етап оцінювання соціально-психологічного навчання

Кількість занять – 10. Заняття розраховані на 90 хвили.

Періодичність занять: 1-2 рази на тиждень

Кількість учасників – 12 учнів (за результатами діагностики, в яких виявлені середній та високий рівень схильності до ризикової поведінки).

Корекційна робота з підлітками проводиться з учнями в школі, щоб зменшити рівень тривожності та агресивності учнів, допомогти їм краще адаптуватися до шкільного життя та запобігти проявам деструктивної, ризикової поведінки (Додаток Д).

За допомогою ведучого-психолога корекція ризикової поведінки включає безпосередній досвід життя підлітків для навчання та самовдосконалення.

Механізм інтрапсихічних змін, відомий як «феномен впливу міжособистісного поля на особистість учасників групи», допомагає розвивати навички корекції проявів ризикової поведінки.

Поєднання індивідуально-групового підходу забезпечує активну соціально-психологічну підготовку для вирішення проблем тривожності, стресостійкості та унормованості поведінки дітей, які належать до групи «ризику».

Тип тренінгу, відомий як особистісно-розвиваючий, спрямований на розвиток спеціальних навичок, навичок аналізу та самоаналізу, а також способів подолання проблемних ситуацій і тривоги.

Для цієї комплексної програми застосовуються такі методи:

• ігровий (дидактична, контргра);

• дискусійний (аналіз ситуації, групові дискусії);

• невербальний (психогімнастика, проекція).

На ефективність тренінгу безпосередньо та опосередковано впливають наступні елементи фізичного та соціального середовища:

• організація відокремленого простору та розміщення учасників у коло або за столами;

• надання кожному учаснику технічного обладнання для гри.

Діагностика схильності до ризикової поведінки визначає склад групи; створення атмосфери довіри, психологічної безпеки та продуктивності; і досвід психолога, який керує процесом групи.

Тематичний план тренінгових занять.

I. Блок. Підготовчий (2 заняття)

Заняття 1. (знайомство) Хто я?!

Мета: ознайомити учасників тренінгу з метою та завданнями тренінгу; підвищити готовність до змін; створити сприятливу атмосферу; розширити уявлення підлітка про себе. Зазначте мету та зміст програми. Залучіть учасників тренінгу до проблеми та забезпечте початок групових процесів. У підлітків розвивати навички групової взаємодії та ефективного спілкування.

Заняття 2. Мої почуття, емоції.

Мета: розвиток навичок рефлексії, уваги до своїх почуттів, усвідомлення своєї унікальності та визначення особистих рис.

II. Блок. Корекційно-розвиваючий (6 занять)

Заняття 3. Я і мій маленький всесвіт.

Мета: розвиток рефлексії, роботи над самоприйняттям, стимулювання саморозвитку та самовдосконалення, методи самокорекції поведінки.

Заняття 4. Самовдосконалення, або моє майбутнє в моїх руках

Мета: ознайомлення учнів з концепцією «актуальних здібностей», які можуть допомогти їм у майбутньому, і залучення їхніх внутрішніх ресурсів для саморозвитку.

Заняття 5. Дивись, думай, вирішуй.

Мета: розвиток навичок рефлексії, здатності аналізувати себе та інших, а також здатності ефективно реагувати на різноманітні життєві ситуації.

Заняття 6. Я – справжній: мотивація моїх вчинків

Мета: розвиток навичок рефлексії, усвідомлення різниці між реальним і ідеальним Я; розвиток здатності самостійно ставити перед собою мету і визначати шляхи її досягнення; усвідомлення правил нормативної поведінки; і вміння з'ясовувати справжню мотивацію власних дій.

Заняття 7. Вчимося розуміти та поважати інших

Мета: продемонструвати важливість толерантної поведінки у взаємодії з іншими; розвивати навички спілкування та вираження своїх емоцій, щоб знайти можливі шляхи виходу з важкої ситуації; навчити контролювати свої емоції, думки, поведінку та те, як вони поводяться з іншими.

Заняття 8. Ризикова поведінка- це не про мене.

Мета: провести індивідуальну дискусію з метою виявлення основних причин підвищеної тривожності підлітка та змін у його поведінці.

Заняття 9. Я знаю як собі допомогти.

Мета: виявлення компонентів ризикової поведінки, визначення факторів, які сприяли її проявам, і визначення способів корекції ризикової поведінки.

<u>III. Блок. Підсумковий. (1 заняття)</u>

Заняття 10. Зворотній зв'язок.

Мета: провести повторне тестування, щоб визначити корекційний вплив; обговорити стратегії групової роботи; і обмінюватися ідеями та думками про тренінгові заняття.

Увесь, запропонований тренінг, був спрямований на корекцію схильності до ризикової поведінки, а також зміну переважаючих цінностей особистості.

3.2. Результати впровадження соціально-психологічного тренінгу «Корекції ризикової поведінки підлітків»

Після проведеного нами соціально-психологічного тренінгу ми зробили повторне дослідження для визначення ефективності психокорекційної програми, використавши для цього такі методики: «Дослідження схильності підлітків до ризику» О.Г.Шмельова; «Дослідження ціннісних орієнтацій М.Рокича, результати досліджень подано в таблицях, рисунках і діаграмах.

Звертаємо увагу, що у експериментальна та контрольна групи налічували по 12 учасників.

Розглянемо результати порівняльного аналізу схильності підлітків до ризику за методикою «Дослідження схильності підлітків до ризику» О.Г.Шмельова до проведення психокорекції ризикової поведінки підлітків та після. Представимо отримані результати у таблиці (табл.3.1).

Таблиця 3.1.

Результати порівняльного аналізу схильності до ризику підлітків експериментальної групи

Рівень схильності до ризику	До корекції	Після корекції
Низький рівень	16,7	16,7
Середній рівень	50	58,3
Високий рівень	33,3	16,7

За результатами впровадження психокорекційної програми ми виявили, що на 16,6 % досліджуваних зменшилася кількість учасників з високим рівнем схильності до ризику.

Також, після проведення соціально-психологічно тренінгу у 58,3 % підлітків експериментальної групи виявлено середній рівень схильності до ризику.

І як результат, не змінилася кількість підлітків з низьким рівнем схильності до ризику, і становить 16,7 % досліджуваних експериментальної групи.

Представимо результати у формі діаграми (рис.3.1).

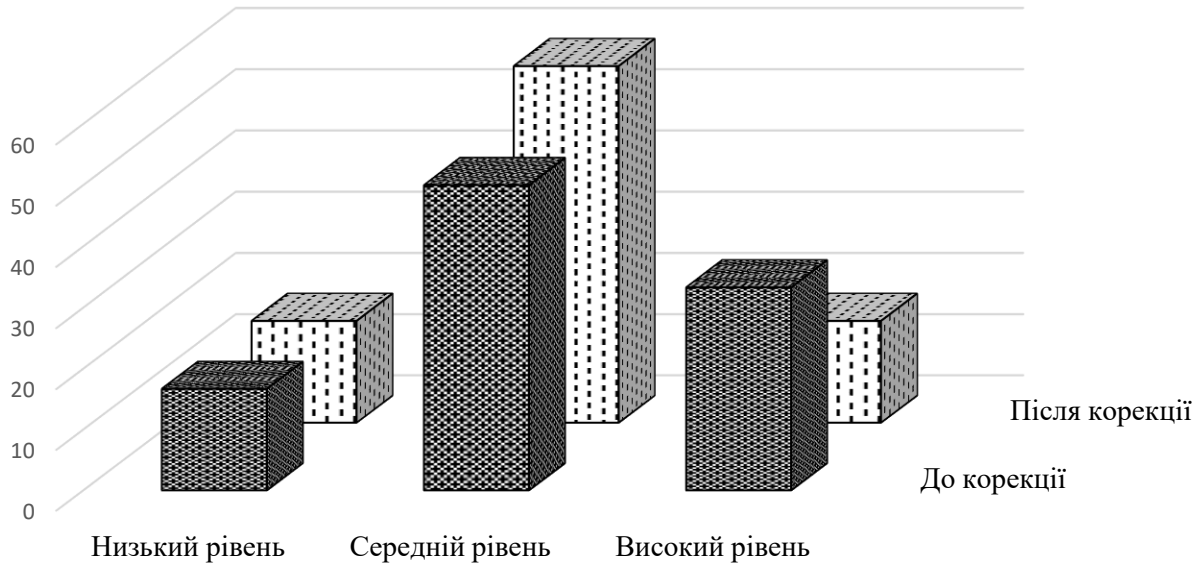

Рис. 3.1. Результати порівняльного аналізу схильності підлітків до ризику

Отже, ми можемо зробити висновок, що після психокорекції ризикованої поведінки у підлітків, як і до психокорекції, спостерігається переважно середній рівень. Такі підлітки не схильні ризикувати, обдумують свої дії, їх можна назвати «розважливими».

У підлітків експериментальної групи знизився високий рівень схильності до ризику після психокорекції, що можна пояснити підлітковим

максималізмом та емоційною збудженістю. Такі підлітки люблять вивчати нові ідеї та не піддаються чужій думці. Вони також відстоюють свої ідеї, не звертаючи уваги на реакцію інших, ставлять перед собою високі цілі та намагаються їх досягти, допускають для себе помилки та провали, і воліють ризикнути, щоб дізнатися, що з цього вийде.

Крім того, було виявлено, що рівень низького ризику не змінився. Підлітки з низьким рівнем схильності до ризику не люблять змін, бояться робити необдумані вчинки, вважають, що оточуючі думають про них, не воліють відстоювати свою точку зору, не допускають для себе помилок і провалів, і легко піддаються впливу інших людей.

Таким чином, дані показують, що більшість підлітків мають середній рівень схильність до ризику. Однак, висока схильність до ризику була виявлена у 16,7 % підлітків, які брали участь у психокорекційній програмі. У результаті виконання тренінгових завдань підлітки навчилися не боятися небезпеки та виконувати роботу в надзвичайних ситуаціях та екстремальних умовах.

З іншого боку, середній рівень схильності до ризику є найкращим, що сприяє ефективному виконанню повсякденної життєдіяльності. Високий рівень ризику може призвести до неадекватної самооцінки та оцінки ситуації, що може призвести до негативних наслідків.

Розглянемо результати порівняльного аналізу ціннісних орієнтацій підлітків схильних до ризикової поведінки за методикою «Дослідження ціннісних орієнтацій М. Рокича. Результати представлено у таблиці (табл.3.2.)

Таблиця 3.2.

Порівняльний аналіз ціннісних орієнтацій підлітків схильних до ризикової поведінки

Категорії цінностей	Підлітки схильні до ризикової поведінки	
	до тренінгу	після тренінгу
Термінальні цінності		

Матеріальне забезпечення	33,3	8,3
Хороші друзі	16,7	16,7
Любов	16,7	16,7
Здоров'я	16,7	33,3
Щаслива сім'я	16,7	25
Інструментальні цінності		
Незалежність	25	25
Вихованість	25	25
Відповідальність	16,7	33,3
Життєрадісність	25	8,3
Чесність	8,3	8,3
Вітальні цінності		
Доброта	8,3	16,7
Товариськість	16,7	16,7
Готовність допомогти	25	25
Розуміння	25	16,7
Чесність	25	33,3

Після проведеної нами психокорекційної роботи та повторних досліджень, ми можемо зазначити, що у підлітків експериментальної групи змінилися деякі термінальні цінності. Отже, нами виявлено, що на 16,6 % збільшилася кількість досліджуваних з термінальною цінністю «здоров'я», тобто учасники тренінгу почали більше цінувати власне здоров'я, бережливо до нього ставитися а не ризикувати ним. Також для 25 % респондентів змінилося ставлення до цінності «щаслива сім'я», що, на нашу думку, вказує на зміцнення сімейних стосунків у якісний бік. Зазначимо, що знизився кількісний показник досліджуваних за цінністю «матеріальне забезпечення», тобто набули значення інші термінальні цінності.

Аналізуючи результати змін щодо інструментальних цінностей, то збільшилася кількість підлітків, для яких важлива цінність «відповідальність», що виявлена у 33,3 % респондентів. Це вказує на те, що підлітки більш відповідально ставляться до власного життя, прийняття рішень, виконання ризикової діяльності тощо. Зазначимо, що знизився рівень цінності «життєрадісність», але це, на нашу думку, вказує на прояви серйозності, обдуманості, зваженості підлітків, і ні в якому разі на зниження оптимізму.

Серед вітальних цінностей після проведення тренінгу для підлітків схильних до ризику більшого значення набули «доброта» та «чесність». Ці

цінності стали значимішими по відношенню досліджуваних до самих себе. Вони стали перш за все правдивішими перед собою, тобто усвідомили результати власної безвідповідальності за свої вчинки, можливість нещасних випадків або смерті, як результату ризикованої діяльності.

Дослідження проблеми ризикової поведінки підлітків дозволяє зробити ряд висновків.

Отже, враховуючи результати повторного психодіагностисного дослідження, ми можемо стверджувати, що запропонована психокорекційна програма є дієвою та результативною.

Ризикова поведінка, або схильність до неї, є внутрішнім станом особистості, який визначається такими факторами та умовами як відсутність або недостатність позитивного емоційного контакту з батьками та вихователями; неповна або неблагополучна сім'я; неправильне виховання дітей у сім'ях; і батьки, які не знають, як виховувати дітей.

Соціальна нерівність, протиріччя між потребами (цінностями та устремліннями) і можливостями їх задоволення є основною причиною особливої гостроти ризикової поведінки для підлітків.

Висновки до третього розділу

Останнім часом спостерігається зростання кількості проявів ризикової поведінки серед неповнолітніх і молоді. Хоча порушення правил у більшості випадків не становлять суспільної небезпеки, вони можуть бути небезпечними і, якщо вихователі та суспільство не діють негайно, можуть призвести до деформації особистості. Отже, вивчення самої суті, визначення та дослідження причин ризикової поведінки та людей у групах ризику, а також розробка програм психокорекції стають все більш актуальними як в Україні, так і в усьому світі.

За допомогою ведучого-психолога корекція ризикової поведінки полягає в проведенні безпосереднього життєвого досвіду з метою навчання та самовдосконалення людини.

Оскільки ми можемо спостерігати за поведінковими реакціями та спробами вирішення життєвих ситуацій підлітків, соціально-психологічні тренінги є надзвичайно важливим і актуальним методом роботи з підлітками. Після проведення анкетувань та емпіричних досліджень, щоб визначити предмет корекції, така робота буде доречною.

Після проведеної нами психокорекційної роботи та повторних досліджень, ми можемо зазначити, що відсотковий показник дещо змінився, спостерігається позитивна тенденція до зниження проявів ризикової поведінки, також змінилося відсоткове відношення ціннісних орієнтацій за методикою «Дослідження ціннісних орієнтацій М. Рокича, що дає нам право стверджувати, що психокорекційна програма, запропонована нами, є дієвою.

ВИСНОВКИ

За результатами нашого дослідження, ми можемо зробити висновки, що підлітки особливо уразливі до шкідливих впливів навколишнього середовища. Ці зміни включають перехід від опікуваного дитинства до самостійності, перехід від традиційного шкільного навчання до участі в інших видах соціальної діяльності та бурхливі гормональні зміни в організмі. При цьому важливо враховувати властиве підліткам бажання позбутися опіки та контролю рідних, вчителів та інших дорослих. Нерідко це прагнення призводить до зневаги духовних принципів і загальноприйнятих норм життя старшого покоління.

Однією з найбільш актуальних проблем психології є ризикована поведінка. Вивчення цього явища є надзвичайно актуальним через зростання масштабів злочинності, труднощі корекції поведінки з елементами ризику та наявність великої кількості теоретичних ідей.

Систематизація наукових даних щодо проблеми ризикової поведінки підлітків дозволила констатувати, що аналіз стану її дослідження вимагає використання системного підходу, щоб визначити взаємозв’язок різних несприятливих детермінант, які негативно позначаються на процесі становлення особистості підлітка та його поведінці.

Згідно з психолого-педагогічними дослідженнями, два фактори можуть спричинити ризикову поведінку підлітків. Ці фактори включають мікросередовище (десоціалізуючі впливи сім’ї та школи, психологічні проблеми та ускладнення, викликані проблемогенним соціумом, деформації у спілкуванні та взаємодії) і індивідуальні особливості (суперечності, головна з яких полягає у невідповідності між суб’єктивною готовністю до дорослого життя та об’єктивною обмеженістю можливостей підлітка).

Таким чином, у соціальних взаєминах ризикова поведінка означає вчинок або дії людини, які не відповідають офіційним нормам, правилам і очікуванням, сформованим у цій соціальній групі.

У нашому дослідженні ми використали ряд методик, таких як «Дослідження схильності підлітків до ризику» О.Г. Шмельова, «Визначення схильності до девіацій в поведінці» О.Н.Орел; «Дослідження ціннісних орієнтацій М. Рокича; «Прогноз» - оцінка рівня нервово-психічної стійкості В.А.Бодрова; «Визначення типу акцентуації рис характеру та темпераменту» К.Леонгарда і Х.Шмішека.

Встановлено, що 32,8 % підлітків демонструють ризикову поведінку, яка не проявляється у 22,1 % опитаних, а 45,1 % підлітків демонструють середню схильність до ризику. Така поведінка здебільшого проявляється в порушенні соціальних норм, таких як вживання алкоголю та паління, ранні статеві стосунки, нерегулярне відвідування школи, низька успішність у навчанні, конфлікти чи проблемні стосунки з батьками, вчителями тощо; в розбіжності з груповими цінностями, такими як еталони статі, моди, манери спілкування або, навпаки, в необхідності дотримуватися цінностей, що суперечить один одному; у прагненні самоствердитися (підлітки часто ризикують своїм здоров'ям і життям, боячись здатися слабкими фізично та морально, і боячись здатися неспроможними до рішучих вчинків).

Наша оцінка свідчить про те, що основними факторами такої поведінки є соціальне середовище підлітків, норми, прийняті в їхньому середовищі, бажання самоствердитися, схильність до мінливості, вплив випадку, прагнення не підлягати правилам, ізолювання від впливу групи, надмірна самовпевненість, суб'єктивізм, гіпертрофічність, прагнення до незалежності, скептицизм, іноді цинічність і прагматизм, збудження, занепокоєння, дратівливість, нетерплячість, надлишок спонукань, що не дозволяють розслабитися, іноді апатія, недостатня мотивація та лінощі.

Отримані результатами проведеного констатувального експерименту дали нам можливість здійснити кореляційний аналіз, використавши методи математичної статистики, зокрема t-критерій Стюдента, з метою підтвердження достовірності отриманих даних.

Отримані результати вказують на те, що існує зв'язок між схильністю до ризику, акцентуацією рис характеру, рівнем нервово-психічної стійкості та особистісними цінностями.

Останнім часом спостерігається зростання кількості проявів ризикової поведінки серед неповнолітніх і молоді. Хоча порушення правил у більшості випадків не становлять суспільної небезпеки, вони можуть бути небезпечними і, якщо вихователі та суспільство не діють негайно, можуть призвести до деформації особистості. Отже, вивчення самої суті, визначення та дослідження причин ризикової поведінки та людей у групах ризику, а також розробка програм психокорекції стають все більш актуальними як в Україні, так і в усьому світі.

За допомогою ведучого-психолога корекція ризикової поведінки полягає в проведенні безпосереднього життєвого досвіду з метою навчання та самовдосконалення людини.

Оскільки ми можемо спостерігати за поведінковими реакціями та спробами вирішення життєвих ситуацій підлітків, соціально-психологічні тренінги є надзвичайно важливим і актуальним методом роботи з підлітками. Після проведення анкетувань та емпіричних досліджень, щоб визначити предмет корекції, така робота буде доречною.

Після проведеної нами психокорекційної роботи та повторних досліджень, ми можемо зазначити, що відсотковий показник дещо змінився, спостерігається позитивна тенденція до зниження проявів ризикової поведінки, також змінилося відсоткове відношення ціннісних орієнтацій за методикою «Дослідження ціннісних орієнтацій М. Рокича, що дає нам право стверджувати, що психокорекційна програма, запропонована нами, є дієвою.

Наше дослідження не вичерпує усієї глибини вивчення даної проблематики і може бути спрямоване на подальшу її розробку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Балакірєва О.М. Диференціація життєвих шляхів молодого покоління залежно від факторів соціального середовища Молодь України: стан, проблеми, шляхи розв'язання. 2007. №13. С. 6-9.
2. Воронцова Т.В., Пономаренко В.С., Школа проти СНІДу. Профілактика ризикованої поведінки: Посібник для вчителя. Київ, 2009. 256с.
3. Віленський М. Я. Фізична культура студента К.: Гардарики, 2000. 140 с.
4. Гвоздій С. Правова освіта підлітків та молоді: навчальний посібник. К. 2009. 445 с.
5. Державна програма "Репродуктивне здоров'я нації" на період до 2015 року (затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2006р. № 1849).
6. Державна цільова соціальна програма зменшення шкідливого впливу тютюну на здоров’я населення на період до 2012 (затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 3 вересня 2009 р. № 940).
7. Державна цільова соціальна програма "Молодь України" на 2009-2015 роки (затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 28 січня 2009 р. № 41)
8. Загальнодержавна програма забезпечення профілактики ВІЛ-інфекції, лікування, догляду та підтримки ВІЛ-інфікованих і хворих на СНІД на 2009-2013 роки (затверджено Законом України від 19 лютого 2009 року № 1026-VI)
9. Ігнатенко П.Д. Виховання громадянина К., 2007. 215 с.
10. Капська А.Й. Соціальна робота: деякі аспекти роботи з молоддю К.:Лібра, 2001. 423 с.
11. Кобзар Б.С. Запобігання відхилень у поведінці школярів. К.: Знання, 2002. 361 с.
12. Коваль Л.Г. Соціальна педагогіка К., 2001. 149 с.
13. Кошова І. В. Психологія девіантної поведінки: навчальний посібник.

Ніжин : вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2009. 167 с.

14. Кравченко Ю.Є. Психотерапевтичне консультування в методі позитивної психотерапії (методичні матеріали). Черкаси, 2008.
15. Козіна Л. Я вчуся керувати собою: корекційно-розвивальна програма Психолог. 2006. №21. С.3-15.
16. Кузікова С.Б. Теорія і практика вікової психокорекції Суми: Університетська книга, 2008. 384 с.
17. Левина С. Молодь України: стан, проблеми, шляхи розв'язання К.: УІМ, 2003. С. 101-114.
18. Лемак М. В. Методичне видання Психологу для роботи. Діагностичні методики, В. Ю. Петрище. Ужгород Видовництво Олександри Гаркуші. 2011. 447 с.
19. Лещук Н. О. та ін Методика освіти «рівний рівному»: Навч. – метод. посіб. К.: Наш час, 2007. 104 с.
20. Лозинський В. Техніки збереження здоров'я К.: Главник, 2008. 160с.
21. Лещук Н.О. Дорослішай на здоров’я: навч.-метод. посіб. К., 2012. 214с.
22. Маковецький А.М. Соціологія Чернівці: Рута, 2000. с.92
23. Лякішева А. Механізми регуляції соціальної поведінки особистості. К.: Інститут проблем виховання НАПН України, 2012.
24. Лещук Н., Зимівець Н., АвельцеваТ., Ковганич Г, МирошниченкоТ., Руда О. Методика освіти "рівний — рівному". К.: Міленіум, 2002. 132 с.
25. Мілютіна К. Форми психокорекційного впливу. К., 2007. 144с.
26. Оржехівська В.М. Педагогічна профілактика девіантної поведінки неповнолітніх. К.: Знання, 2000. 264 с.
27. Пезешкіан Н. Психотерапія повсякденного життя: тренінг вирішення конфліктів. К.: Січ, 2004.
28. Психологічні тренінги в школі / упоряд. Т.Шаповал. К.: Шк. світ, 2006. 128 с.
29. Павліченко П.П. Литвиненко Д.А. Соціологія. К.: Лібра, 2000.

30. Солопчук Д. М. Формування здорового способу життя молодших підлітків у позаурочній фізкультурно-спортивній роботі. Інститут проблем виховання АПН України. К.: 2007.
31. Соціальна робота з молоддю в Україні: Зб. інф.-метод. матер. За ред. І.Д.Звєрєвої. К., 1999.
32. Соціальна педагогіка За ред. А.Й. Капської. К., 2000. 245 с.
33. Шевченко К. Робота з агресивними, замкненими та сором'язливими дітьми: психокорекційна програма. Упоряд Т.Червонна. К., 2008 128 с.
34. Фіцула М. М., Парфенович І. І. Відхилення у поведінці неповнолітніх: шляхи їх попередження та подолання : навч.-метод. посібник. Т. : Навчальна книга. Богдан, 2008. 432 с.
35. Формування здорового способу життя молоді: проблеми і перспективи К.: Український ін-т. 350 с.
36. *Blasi, G.* The development of identity: A critical analysis from the perspective of the self as subject / G. Blasi, K. Glodis // Developmental Review. 1995. № 15. P.404-433.
37. *Brewer, M. B.* The social psychology of intergroup relations / MB Brewer // Social psychology: Handbook of basic principles (2 nd ed.) NY: Guilford Press, 2007. P. 695-715.
38. *Brooks-Gunn, J.* Adolescent Sexual Behavior American Psychologist. 1999. № 44. - P. 249-257.
39. *Dienstbier, RA* An emotion-attribution approach to moral behavior: Interfacing cognitive and avoidance theories of moral development Psychological Review. July, 1975. V. 82, Is. 4. P. 299-315.
40. *Hardy, SA* Moral identity and psychological distance: The case of adolescent parental socialization Journal of Adolescence. 2010. № 33. P. 111-123.
41. *Helwig, C. C.* Children 's, adolescents', and adults'judgments and reasoning about different methods of teaching values Cognitive Development. 2008.- V. 23, Is. 1. P. 119-135.

42. *Kamiol, RA* Conceptual analysis of immanent justice responses in children Child Development. 1980. № 51. P. 118-130.
43. *Laumann, E. 0.* A population-based study of childhood sexual contact in China: Prevalence and long-term consequences: Original Research Article Child Abuse & Neglect. July, 2008. V. 32, Is. 7. P. 721-731.
44. *Loewenstein, G.* The scarecrow and the tin man: the vicissitudes of human sympathy and caring Review of General Psychology. 2007. №11. P.112-126.
45. *Michael, K.* Risk-taking among Adolescents: Associations with Social and Affective Factors Journal of Adolescence. 2007. № 30 (1). P. 17-31.
46. *Narvaez, D.* Moral chronicity and social information processing: Tests of a social cognitive approach to the moral personality Journal of Research in Personality. December, 2006. V. 40, Is. 6. P. 966-985.
47. *Nelson, LJ* Distinguishing Features of Emerging Adulthood: The Role of Self-Classification as an Adult Journal of Adolescent Research. 2005. № 20. P. 242.
48. *Power, CF* Understanding the character in character education Developmental perspectives and approaches to character education. Symposium conducted by L. Nucci at the meeting of the American Educational Research Association . Chicago, March 1997.
49. *Yeaworth, RC* The Development of an Adolescent Life Change Event Scale / Adolescence. 1980. P. 91-97.

ДОДАТКИ